

Насрий байн муаллифлари
Ваҳоб Раҳмонов ва Наим Норкулов
Масъул муҳаррир: Ботирбек Ҳасанов

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990 й.

Алишер Навоий
«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

(Насрий баён)

Сўз гавҳари васфидаким, «гавҳар» сўзи унинг олдида томчи сувдек бўлур — бу ҳақда бир неча сўз юритмоқ, яна Ганжа ҳокими таърифидаким, Қорун ганжи унинг «Панж ганжи» қошида бузуқ вайронадек кўринур — ганж сочмоқ; ва яна ҳинд сеҳргарлариким, уларнинг олдида кашмир жодулари ип эша олмаслар — унинг гавҳари ипига тизмоқ ва ўз назмининг чурук риштасин ва узук торин ҳам уларга уламоқ ҳали бору мавжуд эмас бир замонда яратилишнинг илк шабадаси вужуд сари кира бошлагач, ҳамма нарса шунда бор бўлди. Инсоф билан назар ташлаган ҳар бир киши бу сўзни англар эди-ю, лекин нутқнинг ўзи йўқ эди.

«Кун»* амри зоҳир бўлган чоғда, «фаякун»** шовқини ҳам пайдо бўлди. Демак, биринчи садо сўз экан, ҳар қандай товушнинг ҳам бошланиши сўздир.

Эй сўз, бунчалик ажойиб гавҳарсан?! Гавҳар нимаси, мавж урган денгизсан! У денгиз бунча дилкаш нақшларни бир тўлқинланиш билан нақшлаб яратди. Ер қаъридан тортиб фалак юксаклигигача бўлган нарсаларнинг жами унинг аввалги мавжидир.

Сени дур дейдилар. Бу — маъқул гап эмас. Сен рух жавҳарисан, дур — қурук сувнинг ўзи-ку. Демак, сени дурга ўхшатиш, худди дурни шудринга ўхшатишдир. Айтиб совумайдиган кўшиқ сенсан. Сарфлайверса ҳам бўшамайдиган хазина сенсан. Олам халқи куёш зарраларини йиғиб юргани билан куёшнинг нури камайиб қолармиди?! Игна учи билан бир томчидан сув олаверган билан денгиз сувини қуритиб бўлмайди-ку.

Сен қадр мурувватда денгиз ва фалаклардай бениҳоя, лутфу баҳода соф гавҳарсен. Қамиш қалам билан сени чизган ул зот гавҳарни қора ипакка тизди. Тил сенинг зикринг билан юксаклик эгаси, тишлари эса унга инжу тасбеҳи бўлди.

Ганжада маскан тутган зар сочувчи кишидан ўзга ҳеч бир киши бу тил билан мақсадига эришолмади. Унинг яширин хазинаси — шараф айвони, хазиначиси эса лутф

* К у н — яратиш.

** Ф а я к у н — яралиш.

мезонидир. У — маъно тангаларининг зарб этувчиси ва узлат ҳарамидаги сир сақловчи дўст. Унинг диққати калавасининг учи сертугун. Ҳар бир тугунида эса юзлаб соф дур бор. Унинг фикр хазинаси гавҳарга кон. Ундан ҳамма халқлар гавҳар теришади. Унинг кўнгил садафи гавҳар сочувчи, қамиш қалами шакар тўқувчидир. У танҳолик гавҳарини қўлига олиб, узлат камарини белига боғлаган. Маънонинг хосхонасини эгаллаган ҳам, сўз қизини турли тақинчоқларга фарқ этган ҳам у. У фазилатнинг Тур тоғидаги Мусоси, қаноатнинг Қоф тоғидаги Анқосидир. Агар у Мусо бўлмаса, нега унинг қалами бағрига жоду сингдирилган? Агар у Анқо бўлмаса, нега сўз Қофида узлатга чекинишни ўзига одат қилиб олган? У назм аҳлининг энг ширин сўзи, сўз дурини тизувчи Низомийдир.

У Ганжада хазинадек яширингану, лекин беш хазинадан белги кўйиб кетган.* Унинг ҳар бир хазинасидан идрок саррофи** беҳад соф жавоҳирларни топган. Ҳар бир жавҳари мулклар хирожига тенг, шоҳлар тожиги зеб-зийнат бергуликдир. Бу хазина қисмлари маъно дуридан, сўз ва иборалари шу ганж тилсимидандир. Темир кўрғонларни очадиган киши ҳам бу тилсимни очишга ожизлик қилади.

Ҳиндистоннинг жоду ишида моҳири, ҳинд сеҳргари*** бу тилсимни кўриб, ўз қалами учиди саҳифага афсона ёза бошлади ва бу саҳифа оламга гавғо солгудек бўлиб чиқди. Унинг таҳрир этган ҳар бир шеърий саҳифаси фитнагарликда Кашмирнинг бир ўлкаси эди. Саҳифадаги ҳар бир нуқта бир бало, юздаги дилкаш хол эди. Ундаги ёзувлар Бобил мамлакатининг катта йўлидай, қамиш қаламининг ичи эса Бобил чоҳидир. Унинг сеҳрли қалами хийлакор ҳам истеъдоди жодули, сеҳргардир.

Сеҳргар бу мўъжизани кўргач, нима ҳам қила оларди, бу тилсим уни ожиз қилиб қўйди. Бироқ енгилганлар каби у қочишни ўзига эп кўрмай, ўша тилсим қаршисида ўз тилсимини тиклади. Беш махфий хазинани ўз бағрига олган тошдан яратилган қалъа рўпарасида беш қаср тиклади. Бу қасрларнинг ҳар бири шу аср зийнати эди.

---

* Бу ерда ган Низомийдан қолган «Хамса» — «Беш хазина» устида бормоқда.

** Сарроф — сайрафий — пул алмаштирувчи, қимматбаҳо тош ва металлларни баҳоловчи заршунос.

*** Яъни ХусравДехлавий.

Қасрларнинг ташқарисини дилкаш нақшлар билан безаб, ичларини ҳам мунаққаш этди.

Мўъжиза билан сеҳр орасидаги тафовут Каъба олдидаги бутчалик каттадир. Бироқ бут бўлса-да, у жонсиз эмас. Чунки уни бут ясовчи устод йўнган. У бут — гулюзли паривашдир. Унинг иштиёқида юзлаб мутафаккирлар гангираб қолишган. Унинг ишки барчасининг бошига тушиб, ҳаммасининг қўл-оёғи типирчилаб қолган. Бутнинг уларга тенг келишига гумон йўқ. Чунки у яхшидир, ёмон эмасдир.

Бу базмга Ашраф етиб, ўз насибасига эга бўлди. Менинг ҳам йўлим бу тарафга тушиб, шу азобни ўзимга лозим билдим. Бу хаёл кўнглимга келмасдан олдин жуда кўп ўйладим. Ахир Ганжада хазина яширган киши, ҳар бир хазинаси учун бир кўрғон ясади. Ёки ҳинд наслидан бўлган Ҳиндистон фарзанди ҳам ўз қасрларини обод қилди. Қалъа учун шаҳар, баҳраси учун эса боғ, кўкатзорлар лозим бўлади. Қани энди менда ҳам ўшалар сарфлаган фурсатчалик вақт бўлса-ю, шаҳар ва боғ режасини чизиб чиқиб, боғини гуркираган чаманзорларга айлантирсам; шаҳрини улкан бир пойтахт ҳолига келтирсам. Иккита аввалги дostonни ёзишга киришганим ва уларни ниҳоясига етказишга бел боғлаганимда доим хаёлим шу эди. Энди эса учинчи дард дostonи мени ақлу ҳушимдан жудо қилди. Умидим борки, бу ва яна ёзилажак икки дoston ҳам аввалгиларидан қолишмайди. Яъни Низомий ва Амир Хусравнинг «Беш хазина»ларига тенглашади. Ўйлаб кўрсам олдинги иккитасини чуқур мулоҳаза билан ёзмаганман. Мақсадимга эришаман, бундан муродимга етарман. Пирим ҳолимга лутф қилган эканлар, бу мақсадим амалга ошмай қолмас.

VI

Валийлик осмонининг жаҳонга нур таратувчи юлдузи, тўғри йўл кўрсатиш конининг соф гавҳари, шеърят авжи фалагининг ҳашамли қуёши ва маънолар жомининг тоза май ичувчи ринди, яъни мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий мадҳида нукта сурмоқ ва унинг жомидаги дурдни симирмоқ

Сўз гулшанининг очилган атргули, илм оятини варақ-варақ кезувчи киши қадри шундай юксакликдаки, қуёш ундан қуйироқда юради. Малак унинг икки ковушидан

ҳал қилиб, бош оғриғини қолдирадиган сандал ёғочи ўрнида ишлатади. Букулишдан ҳассаси бошида пайдо бўлган тоб, икки жаҳонни тортмоқ учун илмоқдир. Учйдаги найзаси ғазабга минса, дев билан шайтонларни кўр қилади. Тасбеҳига тизилган юз дона юз файз қушларини овлайди. Доналар белидаги торни жаҳон халқи учун маҳкам ип деб бил. Унинг ювинадиган идиши фалак денгизидир. Ундан томган ҳар қатра сув энг ноёб дур бўлади. Пошнаси теккан ер — муридлар йиғиладиган давра. Бу давр аҳли учун саодат ҳалқасидир.

Унинг масжидидаги жойнамоз ва меҳроб Қазбага кирадиган эшиклардир. Меҳробининг устига оллоҳ деб ёзилган. Уйнинг эгаси ҳамиша эшигида огоҳдир. Унинг боши саждага эгилганида оёғи «хе» сингари буралади. Балки саждага унинг жисми эгилганида «хе» букиклигига ўхшаб кетади. У ҳар бир сажда қилганида ҳақ висолига эришади. Унинг саждасини сажда деб эмас, ҳақ висолига етмоқ деган маъкул. У фалаклар авжида юқсақлик ноғорасини чалиб, фаришталарга ҳимматдан дарс беради. Лақаби ҳам жаҳонга нур таратади. Зоти билан ҳам нуран ало нурдир.* Исми Абдурахмон билан танилган, аммо Жомий билан шухрат тутгандир.

Эй, илм юзига машъал тутган, файз кўзгусига сайқал берадиган зот, дарвишлик тариқатида шундай узлатга чекиндигки, тангрининг ўзи сенга мўл-кўл файзини ато этди. Илминг денгизи тўлқишланганида еттинчи осмондан ошиб кетди. Қаламингдан маъно дурлари оқиб, путқинг уни сўз шодасига тизди. Маъно қаламинг бағрида сайр этиб, сўнг ўша нов орқали дурга айланиб қоғозга таралади. Ўша йўлдан маъно карвони, балки маъно жаҳони келади. Хавфдан ҳадиксирамай ёппа-ёлғиз оламда сайёҳлик қилади. У маънолар жаҳон юзинигина эмас, балки осмон кенглиги юзини ҳам тутиб кетган. Шеърининг наср сингари яхши; насринг эса назмдек кўнгилга тугён солувчидир. Ушбу наср ва назм лашкари олам юзини бутунлай тутиб кетган. Ҳали «Хамса»га қўл урмай турибоқ, қаламинг сўзга киришиб кетди. Киши чуқур ўйлаб қараса, қаламингни йўниб, қатор номалар нақш этдигки, у хазиналарнинг ҳам саноғи бештадир.

«Силсила»ни яратиб, юзлаб ақлни унга шайдо қилдинг. «Тухфа»ни ғавғо учун элга манзур этганингда, кишилар ўз жонларини унга фидо қилдилар. Қаламинг «Суб-

---

* Шоир «Нуриддин» сўзига ишора қилиб, нур устига нур иборасини қўлламоқда.

ҳа» талқинини тугаллаганида, фаришталар даврасида тасбеҳ зикри бошланди. «Аҳсанул-қисса»ни ёзганинг заҳоти, қисса халқнинг суюкли асарига айланди. «Девон»ни муҳайё қилганингда, Сурайё юлдузлари унинг бошига гавҳар сочди.* Шундай қилиб ғаму қийноқ тортмай уларнинг «Беш хазина»ларига жавобан беш хазина намоён этдинг.

Назминг сифати мақтовдан юқори, насринг эса, ундан ҳам ортиқдир. Халқ фикрий кашфиётлар ошиғи экан, улардан ҳамиша файз топади. Одам сенинг файзинг билан баҳраманддир. Мен эса олам элининг поймолидирман.

IX

У тун дағдағаси таърифидеки, савдойи ишқ аждаҳосининг дами ўтининг тутуни ва юлдузлари оламни ўртайдиган ўша оловнинг ёлқинлари эди; шундай тунда хаёл сайёҳи кўргиликларнинг қора отига миниб ҳар томон йўл олмоғи ва ишқнинг юз офатлик даштига етмоғи; офат ёгинларидан бало довулига қолмоғи ва бало яшинлари унинг жонига шавқ ва муҳаббат ҳароратини солмоғи; ишқ дури шамчирогини ўша кеча топмоқ ва у йўлчи юлдуз билан сўз майдони жавлонига чопмоқ; Лайли хаёли билан кўришмоқ ва Мажнун дардига тушмоқ

Ҳийлакор фалак ўтган кеча нур устига зулмат ёйганда, олам устидан эсаётган тун шамоли кўк бағрига қоронғулик сочар эди. Мен зим-зиёлик гумбазига қамалгач, зулмат эшикни беркитган эди. Замонни мумдай булут қоплаб, туннинг зулматига яна қоронғулик қўшилганди. Вужудим шу зулматга асир бўлиб, кўнглимга, фалак зулмати кўнган эди. Кўнгил ўйноқи хаёл отига миниб, дуч келган томонга қараб чопар эди. Тунранг хаёл оти жаҳонда кўп югурди-да, ниҳоят араб тупроғига етиб, тўхтади. Ишқнинг хидини сезган ҳамоно у от чопишдан ҳам қолди. Ишқ водийсига етгач, ундан нари ўтиб кетмоқ жуда мушкулдан мушкул эди. Хаёл суворийси тайсалланиб, бу ерда от ҳам оқсоқланиб қолди. Ҳаво оҳ сарсари**ни кўзгатар, булут эса тинмай ёш тўқарди. Яъни шамол янада қаттиқроқ эсар,

---

* Бу ерда гап Жомий томонидан «Силсилатуз-заҳаб», «Субҳатул-аброр», «Тухфатул-аҳрор», «Юсуф ва Зулайҳо» ва «Девон» асарларининг яратилиши устида бормоқда.

** Сарсар — совуқ, кучли ва қаттиқ шамол.

ёмғир эса ундан ҳам даҳшатлироқ эди. Кеча кўзни юмиб ёруғлик истагандай қоронғу эди.

Офтобдан шарқ ёришгани каби, баъзан Тур тоғи устида яшин ярқирарди. Ёхуд Мусонинг орзуси билан Тур тоғи устида худо жамоли жилвалангандек бўларди. У Тур тоғи ва тоғ эгаси Мусо, нур қаърида гарқ бўлгандек кўринар эди. Баъзан эса, бу яшин суръат билан Мадина сари борар, шуълалари билан зулмат устига нур тўқар эди. У яшин нури айрилиқда худонинг дийдорини умид қилган Хошимий авлодидан бўлган пайғамбарга ўхшар эди. Меърож кечаси пайғамбар осмонга чиқиб, юзининг шуъласи билан жаҳонни ёритди. Яшиндай кўкка юксалиб, Мадинага ёлқин ташлади.

Баъзан бу яшин Қуддусни ёритиб, тун зулматига оқ нур тўқар, бу қора тутун орасида ловуллаб кўринган Халил ўтига ўхшарди. Халилнинг гулханга тушиши яшинга ўхшар, Намруд* юзига нурлар сепарди. Шу яшин ҳар лаҳзада Яман томондан кўриниб, ўзининг ўтлик сиртмоғини ташлар, у — Сухайл юлдузи балқиб Яман тунини ярқиратганидек эди. Йўқ, йўқ, балки Увайс қалби ёлқини қора тунни ойдилаштироқда. Гоҳ Абуқубайс тоғи узра товланиб, ундан Каъба равшан бўлиб турар ёки нур ҳарамга тушиб, ундан тоғ бағридаги бинолар ҳам ярқираб кўринардилар. Айман** анори ўз шохини ёритганидек, гоҳо Изам водийсига шуъла сочарди. Салам*** ёғочларига ўрнатилган дурлардек нур билан зийнат берар, баъзан Нажд тоғи устида у яшин чақнаб, осмонга нур сочар эди. Бу — қоронғи ҳижрон кечасида ғамгин Мажнуннинг ўтлик оҳ чекканига ўхшарди. Гоҳ мурасасиз фалак, шом устида субҳ кўрсатар эди. Бу эса, Лайли карашмага майл қилиб, қора кокиллари орасидан жамолини кўрсатишига ўхшарди.

У яшин тишимсиз ҳар томонга учар, шу равшанликда қабилая уруғлар кўринарди. Кетма-кет чақилаётган чақмоқ бир қабилани эмас, балки юзларча қабилаларни кул қилиб юборгудек. Унинг нури ҳар ёққа учиб юрганда, йиртқич ҳайвонлар ҳам кўрнинишиб қоларди. Йўлбарс, қоплон ва қонхўр шерлар қон тўкиш учун чапгалларини ўткирлаштирар эдилар. Шу водийда танлари тупроққа айланган ошиқларнинг суяклари унда-бунда оқариб турарди. Бу суяклар чўллардаги чирик саксовулдек уюм-уюм бўлиб ётарди.

---

* Намруд — Иброҳим (Халил) пайғамбарни ўтга ташлаган подшоҳ.

** Айман — Арабистондаги водий номи.

*** Салам — дарахт номи.

Қуёш хазинасини аждаҳолар йўқотиб, ўрнини тун аҳли қора балолари босди. Ёмғир дема, булут ёвдек эл устига ўз ўқларини ёғдирмоқда. Туида булутларнинг ҳар томон қўзғалишлари қора девларнинг наъра тортишига ўхшаб кетарди. Булутларнинг бир-бирига келиб тўқнашишлари, уларнинг гулдураш садоларидан фалак гумбази дарз кетгандек бўларди. Буни оқшом дея кўрма, балки жонга юзларча офат келтирувчи қўрқинчи зулматдир. Югурик сайёҳ бу ҳол ҳайратидан бир қадам ҳам босолмай қолди. Унда қадам босгани мажол тугул, бунга умид ҳам йўқ эди. Юзларча офат ичида жонини ҳовучлаган мусофир, мингларча таҳликалар туярди. Ойдини кўрганда титилиб кетувчи қоронғиликка ўхшаб, унинг қўрқувдан мажоли қолмаган; унга на ақл йўлдош, на ҳуш. Ўзи бежон, агар жони бўлса, ҳуши йўқ. У қўрқоқ жонидан юз марта воз кечган, жаҳондан ҳам кетмоққа шай.

Офат, балолар дастидан хаёл мусофири икки кўзини очолмай тонг отдирди. Тонг ели тун кулини супуриб, азоб булутларини ҳам ҳайдади. Хаста ва чўчиган мусофир бир лаҳза ором топиб, ўзига дерди: «Бу тунми ё бало даштининг қора куними? Жаҳонда бунча ҳам бахтсизликлар бўладими, қаерга қадам қўймайини офат... Бу қоронғи водий қандай водийки, унинг зулмати нафас йўлимини бўғаётми?»

У буни ҳали англаб етмай, ғойибдан нидо келди: «Бу ишқ даштидир; саргузашти — жон офатидир. Сен кўрган ҳар яшин ишқнинг ўтидир, ўша яшининг ҳар шубҳаси ишқнинг ханжаридан чиққан уққунлардир. Зулматга чулганган ҳар қора булут, ишқ ўтининг кўкка ўрлашган тутунидир. Баҳор томчиларини ёмғир дема, у ишқнинг ўқ ёғдиришидир. Бу ишқ даштида йиртқичлар ғавғо солади, шу даштининг ҳар тарафи қурт-кумурсақага тўла. Бу даштга келган аждарлар қамиш ичидаги қилтириқ тола каби, ҳайбатли шерлар эса кучсиз чумолилар каби ожизланиб қолади. Бу ишқ водийсининг ғамлари қишда гаранг қилиб қўйса, ёздаги гармселлари эли илвиратиб кетади. Бу дашт тикаллари офат алифи каби, лолаларида ишқ доғлари бор. Бунда ҳеч ким яшай олмайди, янаш қаерда, балки ўтишга ҳам имкон тополмайди. Мозий дунё бир кишидан бошқа ҳеч кимнинг бу водийга қадам қўйганини билмайди. Унинг вужуди ғам тупроғи ва сувидан ясалган, ишқ ўти ва ели унинг манглайига ёзилгандир. Бундай кишининг қисмати доимо саргардонликда ва ғам чўлларида қуюндай кезишдан иборатдир. Унинг жисми тупроғи дард кўчасининг чанг ва губорларидан, суви бўлса — дард булоғидан. Жисмининг

ел қисми сарсаридек охидан ва ўт қисми жон ўртайдиган ишқ гармселидандир.

Унинг вайрон бўлган тани ғам қушининг макони ва аламли боши ҳам қушлар уяси эди. Сочи кўргуликлар ту-тунига ўхшар, унинг ҳар толаси телбалиқ оёғига кишан эди. Муҳаббатдаги сифати девоналик бўлгандан унинг номини жаҳонда Мажнун деб аташарди. Ушбу дашт унинг турар жойи, ўти, гулино тиканлари — унинг гулшани. У бир нодиранинг, нодира бўлганда ҳам жаҳон балосининг ишқига мубтало эди. Арабистонда ва Ажамда мислсиз бўлган бу гўзалдан Арабистон ҳам, Ажам ҳам аламда эди. Мажнун муҳаббатда ягона бўлгани сингари, ҳуснда у киз ҳам замон офати эди.

Буларнинг дунёга машҳур бўлган афсоналарини Хусрав билан Низомийлар дoston қилган, ишқдан сўз очиб, бу иккиси тўғрисида ҳикоя қилган эдилар. Шеърят осмонининг юлдузи Суҳайлий ҳам Лайли, Мажнун ҳақида сўзлашга майл қилган. Ҳозир ҳам у шеърятда ягона бўлиб, сўзлари сочилган дурлардекдир. Суҳайлий Хусрав руҳини безовта қилса-да, лекин Низомийнинг кўз нури ҳисобланади. Бирининг руҳини ранжитса-да, иккинчисиникини қувонтиради. У дур сочувчи қаламини қўлга олиб, Лайли ва Мажнун дostonини битгадир. Унинг бундан муроди: олам саҳифасида бўлмаган ажойиб бир дoston яратиш эди. Низомий, Хусрав ва Суҳайлийлар бу қиссани назмга солган эсалар-да, улар бу даштдан ўтмаган, бу балолардан хабар топмаган эканлар. Улар халқ ва ривоятчилардан бу қиссани чала-чулпа эшитиб, бунга шунчалик зеб бердиларки, унинг васфида ҳеч сўз айтиб бўлмайди: сенга ҳам фалак ёр бўлиб, йўлинг шу ишқ саҳросига тушди; унинг ҳоли ва ғам-кулфати қандай эканлигини билдинг.

Бу ишқ даштига кимки келиб, яна қайтиб кетар экан, бу воқеаларни айтолмайди, айтса ҳам ҳеч ким ишонмайди. Менинг ишқ йўлбошчиси деган номим бор; турар жойим ҳам ишқ саҳроси. Сенга Мажнуннинг Лайли ғамида қандай куйганини бекаму кўст рост сўзлаб берай».

Ғойибдан овоз берган руҳ шундай деб бу қиссани бошлаб, маънавий нафосат билан баён этди. Унинг ғам-ҳасрати, оғир кунлари шундай-шундай эди, деди. «Энди бу қиссани англадингми, дадил бўлиб, қоғоз, қаламга қўл чўз. Сендан бу ҳикояларни ёзмоқ, биздан сенга сўз билан тўғри йўл кўрсатмоқдир. Уларча ранг-баранг сўзлай олмасанг-да, ширин тил, нозиклик билан бўлмаса-да, лекин сеникида дард ва ўртанишлар ортиқроқ, кўнгил ёқувчи ҳангомалари кўпроқ бўлади. У томонда гул ва сунбул бўл-

са, сен кишилар қалбига ўт ёкиб, тутушни кўкка етказасан. Улар қимматбаҳо дурлар сочса, сен кўз ёшини донадона қилиб оқизасан. Уларда жозибали сарв унса, сенкида фиғон ва оҳ дарахти ўсади».

Хаёл мусофири ишқ кўргиликларини англаб, уларни чин кўнгил билан қабул қилди. Жонига завқ асар этиб, бутун ғам ва малолликлар бартараф бўлди. Ижод учун белни маҳкам боғлади, хаёл отига чаққонлик билан сакраб минди. Хужрага етиб келганда, тонг отиб, муаззин азон айтди. Бутун фарзларни адо қилганимдан сўнг, қўл давог ва қаламга борди. Ғойибдан келган овоз тўғри йўл кўрсатганидек, мен ҳам афсонани бошладим.

Х

Қайснинг йўқлик мажлисидан қутулиб, вужуд бешигига тутилгани; қон ютмоқдан емиш ва ишқ доясидан парвариш топгани; ишқ зоти баҳрасидан эл кўзига ширин ва азалий дард ҳароратидан халойиқ назарига иссиқ кўрингани

Бу бўғовлар ҳалқасидаги ғамгин кишининг зақжирлари шундай садо беради: Араб ерида бадавлат киши бўлиб, у Арабистонга ҳукмронлик қиларди. Неча-неча қабилалар унинг ҳукмида эди, барча қабилалар унинг иқболини ўйлаб иш кўришарди. У бечора халқнинг мушкулени осон қилувчи, ҳамшира дастурхони ёзиғлик, меҳмондўст киши эди. Осиглик қозони ўчоқдан тушмас, тун-кун гулханида ўти пасаймас эди. Саҳрода йўлини йўқотганларга бу ўт қоронғу кечадаги ёруғ юлдуз бўлиб кўришарди. У билимни касб қилиб, саховатни ҳунар қилиб олганди. Билим билан саховат кўрсатарди. От, туя, қўй-қўзилари сон-саноксиз эди.

У тез ўтувчи умридан куйган, боласи йўқлигидан жуда қайғурарди: моли кўп, ўзи кексайган, фарзанд орзусида эди. Инсоннинг ҳаёт либоси эскиб, умр дарахти ҳам қулай деб қолганда, ёнида гўзаллиги санаббарга ўхшаган ёш мевали ниҳол бўлса эди. Шу азамат дарахти тубидан кўчиб кетса, бу ниҳол ўсиб соя соларди; яъни йўқолган садафдан бир дур қолса, унинг қабиласи шу дурдан нур оларди. Агар бир меросхўри бўлса, унинг моли дунёда совирилишдан сақланарди. Умр қуёши ботар экан, унинг ўрнига яна ёруғ қуёш — фарзанд керак. У қуёш юксалиб, бутун қабилаларни ёритар эди.

Билгилки, гулистон қуриганда булбул сайрамайди, дoston айтмайди. Ҳа, ғам тунида нур таратувчи шам

Ўчиб қолса, парвона билан уй ёришмайди. Бирор мақсадни кўзлаганда шуни ўйла, агар унга эриша олмаётган бўлсанг сабр қил.

Қабила бошлиғи тангрига кўп ёлвориб, истаган умидига етди, яъни унинг мақсади фарзанд эди, худо унга ворис берди... У ворисгина эмас, балки ишқ аҳлининг мурод қабилисидир. Ишқнинг туғилиши бир башарий қатрадан экан, ўша модда маъно садафининг ишқ гавҳаридир. Шу қатра тан хазинасининг яширин қимматбаҳо кумуши, жон гулшанининг ёруғ шабадасидир.

Муҳаббат ояти унинг ёноғида товланиб, вафо фармонлари эса, юзида кўринарди. Ишқ мулканиннг шоҳи кўкдан ергача ҳукм қилдиким, шодмонлик билан осмон гумбази-гача зийнат бериб байрам қилсинлар. Кўкдаги абадий дард бу хурсандчиликда нағмасини шодиёна чалсин. Дунёдаги ғам лашкарлари талвасага тушиб, севги кўшини кўзғалиб, тошди.

Бало сел офатига йўл очаман деб, кўли билан унинг кўзини очди. Бебош фиरोқ унинг бошини силаб, «бу бош устига тош ёғдираман» деди. Дард ҳам унинг оғзини ювиб, «бу ердан оҳ ўтларини фалакка ўрлатаман» деди. Ишқ эса «бундан бошқа пок манзил йўқ» дея унинг кўнглига мойил бўлди.

Алқисса, отаси бу дурни топганидан фахрланиб, кўп гавҳарлар сочиб, тортиқлар берди. Ўғлининг номиши Қайс кўйди, бу — ўз отасининг номи эди. Бир неча доялар уни боқиб асрадилар, улғайтиришга киришдилар. Қимматбаҳо матолар билан йўргаклаб, ғунча каби юзлаб либос билан ўрадилар. Гул япроғи асалга тушгандек, уни бешикка боғладилар. Уни бахт билан саодат доя сингари одат бўйича тарбияладилар; бир лаҳза ҳам ундан беҳабар қолмай, кўз қорачиғидек сақладилар. Уни кўз ёшини сақлагандек кўздан асрадилар.

Бодомнинг ичида мағиз сақланганидек, бу бола ҳам кўз бешигида фароғатда яшарди. Унинг атрофини ўраб олган эл, у томонга совуқ шамолни эсгани кўймасдилар. Унинг бўғзидан сут ўтиши биланоқ қонга айланар, шу вайдан бағри ҳам қонга тўлиб борарди. Бешикка тангилиш билан унинг тани қийналиб, азоблана бошлади. Ерда юришга ўрганмаган жуда кичик чоғидан бошлаб эмаклашга ҳаракат қилар, ўтни кўрганда уни ишқ ўти гумон қилиб, унга яширинча майл қилар эди. Дард ва ғам бир лаҳза ҳам ундан ғофил бўлмай, ҳамиша уни улғайтиб борар эди. Ғўдак бешикда фиғонлар тортар, афғонида эса дарднинг нишонлари сезилар эди. Унинг

тили чиқиб гапирар экан, ҳар бир гапи таъсирли бўлиб, гаплашганда унинг сўзлари элнинг хушини йўқотар эди. Юзида малоҳат шуълалари, нутқида фасоҳат нашъалари бор. Унинг ҳар бир маъноли сўзи эл кўнглига таъсир қиларди. Унинг фикрлари ақлга маъқул, бошдан-оёқ манзур эди.

Қабилалар ҳар томондан хабар топиб, Қайсни кўрмоққа ошиқар эдилар. Атрофдан келган кишилар, бу ажойиб болани талашиб томоша қилишарди. Баъзилар унинг юзидан ҳайратда қолсалар, баъзилар сўзидан ўйга чўмиб қолардилар. Бенаволар уни жондан севар, ҳар ким кўрса дуо қиларди. У юзларча қариларни ўз васфида дол қилган шундай ажойиб бола эди.

Ота-онаси уни бирдай севар, гўё маъшук битта-ю, ошиқ иккита эди. Ундан беҳад ажойиб сўзлар эшитганлар «ёмон кўз тегмасин» дердилар. Уни жон йўргагига ўраб, кўз қорачиқларини исиріқ қилардилар. У тўрт ярим яшар бўлганида, отаси уни ўқитиш ниятига тушди. Қабилалар ичида тенги йўқ таълим берувчи устозни қидира бошлади. Токи ўғли мактабда ўқиб, бахтли бўлсин, илм-маърифатдан баҳра олсин, илмлар билан азиз бўлиб, жаҳонда ном чиқарсин.

Эй одоб ўргатувчи устоз, ақл сенинг қошингда талаба бўлди. Бу бола қўлига бир варақ тутқиз, менга бўлса, ишқдан сабоқ бергин!

XI

Қайсининг дополик мактабида илмлар варақларини ўғиргани; ишқ изгирини етиб, у варақларни совургани, яъни Лайли ҳусни гулшанидан хасталик хазони четлашиб, саломатлик баҳори елидан латофат гуллари очилиб, мактабга йўл олгани ва у гуллардан Қайс кўнгли оёғига ошиқлик тиканлари санчилгани

Сўз дарсидан таълим берувчи киши афсонани шундай таҳлил қилди: Қайсга одоб ва таълим берувчи кишини ҳар тарафдан изладилар. Одамзод ичида малаксимон яратилган бир хунарманд устод топилди. Бироқ у устод қабиладан ҳеч ерга жилмасди, дарс беришда юксак камолот соҳиб эди. У ажойиб киши қабилада иззат-ҳурматли бўлиб, ҳар ишда Ҳай аҳлига ёрдамлашувчи эди. Зўр шаън-шавкатга эга, мартабасининг юксаклиги кўкка тенг бир шахс эди. Қаҳри келганда нафаси гармселдек, метин тошлар

қўлида юмшоқ мумга айланар эди. Унинг карам дастурхони олдида қуёш қора кулчадек қадрсиз; чексиз бўлган тун осмони унинг қабиласида эски бир отхона эди. Ўт унинг қахрига тенг келолмас, ел бўлса унинг қабиласидан битта гардни ҳам учириб кетолмасди. Элига олам офатлари тушмас, чунки у ўз элининг паноҳ кўрғони эди. Хазинасида дурру гавҳарлар кўп бўлиб, лекин бир дурдан алоҳида фахрланар; бўстонида юзларча чиройли гуллар бор бўлсада, уларнинг бирдангина унинг димоғи хушбўй эди. Бир машъалдан унинг кўзи ёруғланган эдики, унинг бир учқуни шарқ қуёши эди. Турар жойи бир шам билан безанган; жаҳон уйи ҳам ўшандан равшан бўлган эди. Уни шам дема, балки нурларнинг чашмасидир, унинг нури ёмон кўзлар макридан йироқдир. Уни ниҳол дема, балки сарв каби хушқоматдир, сарв ҳам дема, балки шамшодга рашк солувчидир.

Уни ой дема, балки тўлган ойдир, тўлин ой ҳам эмас, балки порлоқ қуёшдир. Икки лаби асал, лекин хурмо мазалик; икки юзи тўлган ой-у бироқ ниқобда. Қора зулфлари тунда юзи қуёшдек, гажаклар эса шу қуёшнинг устидаги умид шоми эди. Йўқ, шом эмас, балки кўнгилдан тонгнинг ёдини чиқарувчи қоронгуликнинг ёйилишидир. Туташган икки қоши ўзаро хусн талашиб можаро бошлаган чоқда, қора холи воқиф бўлиб орага кирган. Ўсма уларга зийнат берганда, янги ойга ўхшаган қора қоши кўкмиртир бўлиб товланар ёхуд янги ўсиб чиққан икки сарв ниҳоли шабадандан икки тарафга эгилиб тургандек туюларди. Шўх, раҳмсиз икки кўзи эса, маст кофирлардек уйқусираб, ҳалиги сарвлар остида уйқу умиди билан чўзилиб ётгандек.

Киприк сафлари қора балодек, қора кўзлар устидаги қора соядек. Соя ҳам эмас, балки тўрт қатор саф тортган сурма ранг кийинган занги қўшинларидир. Кўз очиб юмгунча киприклар икки қўшиндек қон тўкмоқ учун бир-бирига ташланади. Буларни ҳинд лашкари дема, балки чин даштининг кийикларига қўйилган қатор қошқонлардир. Чин кийиклари шу қадар мушк сочдики, у қошқонларни ҳам муаттар қилиб юборди. Юзи жаннат боғларидан нишона бўлиб, ундаги хол фириб учун донадир. Жаннат донасига биргина Одам Ато илинган бўлса, бу юзадаги хол донасига бутун жаҳон аҳли овлангандир. Лабининг болидан оғзи ширин бўлгани учун сўзлари ҳам ширин эди. Лабига жон заҳиралари йиғилган, оғзининг суви жон шираларидир. Уни ўпган киши ундан жон топади, шунинг учун уни оби ҳаёт дейилган.

Икки қизил лаби жон бўлса, ияк остидаги бақбақалари

«жон» сўзининг «нун» ҳарфидир. У шундай сарвқомат, нозик ниҳолки, жилваси қиёмат кўпоради. Уни кўрган киши ўзга бир оламга ўтиб қолар экан, у ҳар дам бир қиёмат кўпорса нима айб? Белининг нозиклиги жон пардасидаги ингичка торларсимон, либосидаги ўриш-арқоқлар жон пардасидаги яширин нозик иплардандир. Унинг пок гавҳари ҳали ипга тизилмаган, лаъли эса заргар кўлидан зарар кўрмаган; тўғри даъво каби тоза, очилмаган маънодек оҳорли эди. Икки қора сочининг узунлиги интиҳосиз икки қоронғу кеча. Шунинг учун унинг исми барот* ва қадр** кечасидаги тўлини ойдек жилваланарди. Кимки унинг исмини айтишни истаса Лайлидан бошқа сўзни тилга олмас эди. Бу тоза гулшан — Лайли гулдек юзи билан отасининг кўзини равшан қилган эди. Отаси Лайлига мактаб бўлсин деб бир уйни жиҳозлаган эди. У хона нафосатда ой доирасига ўхшар, Лайли шу уйда ойдек ўтирарди. Боя айтилган устоз шу мактабнинг муаллими бўлиб, фариштадан ҳур таълим оларди. Кўк юзини юлдузлар қоплаганидек, у хона болалар билан лиқ тўлган эди. Йиғин гули Лайли эса, талабалар орасида юлдузлар ичида ойдек ўтирарди.

Қайсга келсак, отаси уни бир устозга топширса-ю, устоз унга илм ўргатса, деган фикрга келган эди. Қабилаларида Лайлининг мактабидан бошқа муносиб мактаб бўлмаганидан, арабларда бўлган расм-русмларга мувофиқ, гавҳарни чексиз денгизга ташлагандек, Қайсни ҳам билимдонга топширдилар. Бундай пок гавҳарни топган денгиз жуда завқланди. Шу соатда унинг таълим тахтасига сабоғини ёзиб берди, яъни олдига кумуш лавҳ қўйиб, дарҳол унга таълим берди. Ўқитувчи таълимга қаттиқ бел боғлади. Қайс унинг айтганларини яхшилаб бажарди. Унга қанча кўп сабоқ берилса, гўё илгари билгандек ўқирди, ҳамдарс болалар ўз ҳолатларига хижолат тортар эдилар. Қайс бир кун шериклари билан сабоқдош бўлса, иккинчи куни албатта ўзиб кетарди. Шундай кунлар ҳам бўлардики, беш-ўн сабоқни ўқиб, англаб, янги варақлар очарди. Шу йўсинда замона уни тез вақтда ҳамма илмлар бўйича ягона қилиб қўйди.

Замона ягонаси — Қайс мактабга кела бошлаган вақтда, Лайли демайин, ул санамдек паризод бир касалга

---

* Барот — ҳижрий йил ҳисобида сақкизингчи ой бўлган шайбонинг ўртаси, байрам куни.

** Қадр — рамазон ойининг «Лайлатул-қадр» (қадр кечаси) деб аталадиган 27-кўтлуг туни.

чалинган эди. Табиатига тушган қуёш каби ҳарорат унинг осойишини барбод қилганди. Ҳар кўнгилки, аслан қуйган бўлса, озгина ҳарорат ҳам унинг танини азоблайди. Чироғи ўчаётган бечора чироғига ёғ қуйилса, яна ёнаверади. Қуёш қумни қанчалик қизитмасин, унга ўт ёқилса, яна ҳам алангаланари. У қуёш — Лайлининг мизожи иссиқ бўлиб, қумларнинг ҳам иссиқ нафаси уриб турарди. У хурмо ва асални яхши кўрар, май ичишга ҳам ошиқарди. Асал, май ва ўз иссиқ табиати ҳамда ҳавонинг ҳарорати — тўрт-таласи шуълаланиб унга ўт солдилар. Унинг оқ гулга ўхшаган жисмини иситма қизил гулга ўхшатиб юборган эди.

Гул юзидан оққан терлар уйни гулобхона қилиб юборарди. У бўлса, ғунча каби ҳарир пардаларга ўралган, иситма унга гул зарраларидек ўт солган. Мизожидан ҳарорат кам бўлса, уни иситма қалтиратарди. Тонг елидан тераклар титраганидек, унинг шамшод қадди безгақдан титрар эди. Зилзила бўлган чоқда қоя тошлар бир нафасда пора-пора бўлиб кетса, нозикликда гулдай мулоим бадан шамол титратишига қандай дош беради? Унинг бошида дўстлари йиғилишиб, табиблар ҳозирлашар эдилар. Қон тўқувчи кўзларига чидаш қандай қийин бўлса, унинг учун парҳез қилиш ҳам шундай мушкул эди. Шу аҳволда у гул юзли сарвнинг касали узоққа чўзилди. Фалак қанча ҳасад қилмасин, унинг табиати ҳам шунча ёрдам берар эди. Касалликда табиат меҳрибонлиги юзта тажрибали табибдан яхшироқдир. Агар унинг мизожи тузалишга кўмаклашмай, жон берса, Исодан элга нима фойда? Кишининг ўз табиати касалликларни қувиб чиқаради. Лайлига табиат мурувват қилгач, хасталик йўқолиб, қувватга кирди. Ҳақимнинг кўрган чоралари кор қилиб, унинг мизожи тузалишга юз тутди. Мизожига саломатлик киргач, табиатида ҳам тинчлик туғилди. Лаъли лаби жилмайиб, қоматининг ниҳоли юксалди. Май таъбига хурсандлик бағишлади, баданига қон югуртирмоқ учун парҳезни ушатди. Яна ўша гул юзли гўзалликда бурунгидан ҳам зиёда бўлди.

У одобли ой бир кун зерикиб, мактабга бориш ҳавасига тушди. Оламга зеб бергучи гўзаллик пардозчиси уни безантирди. Оламнинг зеб-зийнати бўлган ҳусн яна зеб устига зеб берди. Унинг сочи ҳад* ёнидаги долга; фам** калимасидаги нуқта оғзи устидаги холга ўхшайди.

---

* Х а д — ёнок.

** Ф а м — оғиз.

Юзининг ўтини ёқмоқ учун гугурд — қора қошлар нилдек ҳар томонга тортилган эди. Чехраси гулистонида очилган олов ранг гуллар билан жаҳонга ўт солади. Унинг бошидаги анбар ҳидли қора зулфлари — гул ранг юзида қора тутун, манглайидаги тилла қоши гўё ўтдан чиққан алаңгалардир. Унинг лаблари пешонаси, юзига ёққан ўтнинг чўғлари эди. Ундаги ҳинду хол жодугарлик билан ўт ичига сувни беркитгандек ёки оби ҳаёт лаби сув ичига ўт яширгандек эди. У лаълининг ўтидан жаҳон, йўқ, йўқ, балки жон куяди. Ўтли икки кўзи сурма юки, у сурма эса, бу ўтнинг тутунидир. Бу ўтлар орасида гарқ бўлган юзи жаҳонни куйдирмоқ учун чақин эди. Қандай чақин, офат чақини ёки у юз, гўзаллик равшанлигидир. Юзи атрофидаги гавҳарлар қандай бўлса, юлдузлар ой билан шундай бўлади. Унинг сочлари устидаги дурраси васл шомидаги ойдинликка ўхшарди. Гўзалликда бошдан-оёғигача чиройли, севимлидир. Бу абадий балони кўрган вақтда, замона кўзғолмай нима қилсин!!

Жаҳон офати шу суратда саккиз осмонга шўришлар солиб, гул юзли, арғувон чехрали бир неча бўйдош канизларни орқасига эргаштирди. Ҳамдарсларига ҳамдам бўлиб сайру саёҳат билан кўнглини хурсанд қилсин учун бошдан-оёғигача ҳусн ва нозга тўлиб, мактаб томон жилва солиб жўнади. Муборак устоз уни қувноқ кўриб, барча ўқувчиларни озод қилиб юборди. Токи у қизлар билан боққа бориб, гулшанни ўз жамоли билан равшан қилсин.

Кўк гумбазини қуёш ёритгандек, мактабни ҳам у паричехра ёритди. Барчалари уни ҳурмат қилиб, юқорига ўтказдилар. Баҳордан гулистонлар хурсанд бўлганидек, мактаб ҳам унинг жамолидан шод бўлди. Лекин ҳаёт баҳори — Лайли бир ниҳолни хазон қилди. Йўқ, йўқ, буткул ўт туташиб, у дарахт бошдан-оёғигача куйди, оловга айланди. Бир-бирига ўралиб кетган шуълаларни эл хазон барги деб тасаввур қилди. Хазин Қайс уни кўриб, юзи қаҳрабодек бўлди. Чехраси ҳам қаҳрабо ранг, кўнглида ҳам сабодек туғён. Ҳар дам йиқилишга мойил бўлиб, ҳар нафас ҳушидан кетай дерди. Унинг вужуди заифланиб, кўнглида ҳам борган сари хасталик ортарди. Қайсининг аҳволи кўзга ўзгариб тургандек кўринар, кўринаргина эмас, ҳоли ҳам нафаси ўзгача эди. Раҳмсиз ишқ зўрлик қилгани учун биринчи қадаҳдаёқ ҳушидан айрилди. Балки у май иси билан маст бўлиб, ғам тўдасидан енгилди: ғам лашкарларига бўйсуни. Кўп уринишлар туфайли соядек ерга йиқилмай ўзини зўрға ушлаб қолди.

Уни кўргач, зебо ишғори ҳам ўз кўнглини сабрсиз

топди. Мулойимлик билан унинг ким эканини яхшилаб фахмлаб олди. Унинг ишқида қарори қолмай, бечора жони шавқ ўтида ёнарди. Қайснинг ҳам ўз ишқида ўтга тушиб, изтиробга қолганини; шу ишга чора қилмаса, бу ҳолнинг элга ошкор бўлишини билди. Эл бу аҳволни пайқаб, ўртага изтироб солар, орага бир нарда тушиб қолар. У пайтда Қайс бу ерда туrolмайди, ундан кейин дийдор кўришиш ҳам мумкин бўлмайди. Шўх кўғирчоқ — Лайли тезлик билан туриб, «Бокқа борамиз» деган ҳавасга тушди. Болалар ҳам бу вақтни ғанимат билиб, у билан бирга боққа жўнадилар. У шакарлаб санам таклиф қилдики, кимки мактаб ўқувчиси бўлса, бир кунгина даштни кўйиб, боғда гуллар билан гашт қилсинлар. Шундай таклиф бўлгач, Қайснинг ҳам улар билан бориши зарур бўлиб қолди. Қайс уларга йўлдош бўлгач, барчалари бақамти гулшанга бориб етдилар.

Эй, ишқ гулшанининг боғбони, бир нафас гулранг қадахингни келтир! Бу гулшанга қандай гуллар сочишингни, қандай гуллар очилишини маълум қилайин.

XII

Баҳор фарроши нафас-нафас эсган шабадаларни пуф-ламоғи билан лола чирогини ёритганда ва булут найранг-бози лаҳза-лаҳза тушган чақин чучқурмоғидан тоғ димоғини қуритганда, ўша кўзини ҳусн чироғи ёритган ва димоғини ишқ савдоси қуритган одамнинг гулюзлилар билан боғ сайрига боргани ва Лайли ҳусни гулининг шабадаси димоғига етиб, бир йўла ўзидан кетгани

Қуёш ҳамалдан қутулганда, даштда кўзикулоқлар униб чиқади, гул шамъи гулшанини истади ва унинг нури гулшанини тобора равшан қилади. Фалак эса, тўти бўлиш ҳавасига тушиб бўйнига найкамалакдан ҳалқа солади. Агар фалак тўти бўлишни орзу қилмас экан, нега ерни кўк рангга бўяди? Ё яшил фалак тўти бўлиб, ер куррасини жўжа қилиб очганда, ер юзини тутган майсалар унинг аъзосидаги янги патларга ўхшар эди. Олам наққоши кунни оқ ва тунни қора ранг билан бўяб, кофур билан мушкдан, оқ билан қорадан гўё зағизғон ясабди. Сарик гул устига тушган тонг ёмғири олтин табақ ичига тўлдирилган инжуларга ўхшар эди. Ёхуд ярақон* касали унинг ҳароратини ошириб, сарик юзига тер доналари тенчитар эди.

* Я р а қ о н — сарик касаллиги.

Ер юзи себаргалардан совут кияркан, савсан бошига гурзи кўтарди. Ғунча бошида жез қалпоқ кўрган чоғ муз тиғи чаманни тарк этади. Мевали дарахт кумуш гул билан безанганда, тангалар ичига кўмилгандек кўринар эди. Чинорнинг ичдан куйиши ҳам кўлида гул тангаларининг йўқлигидандир. Тоғ бағрида сел эмас, балки тошлар ҳам Фарход фироғидан ёш тўкадилар. Сахрода учган лола япроқлари Хусрав Парвез кулоҳини эслатар эди. Лола ғунчаси лаъл қутчасига ўхшайди, очилганлари эса, алвон лаълдир. Лола барглари тўкила бошлаганда, даштга бағри қора қушлар ёйилади. Дашт устида шамол сайр қилганда, бағри қоралар кўкка учиб кетади. Сув ичидаги бинафша ҳар замон турна бошидек кўринади. Ёш ғунчаларга иш орттириб ёғилган дўл уларнинг оғзига тиш бўлиб қадалади. Ёхуд ғунчалар кулар экан, даврон тоши уларнинг оғзини қонатади. Май шишаларига тушган гул барглари турна кўзига, ёхуд тустовуқ қонига ўхшайди. Наргис майдан баҳра олмоқчи бўлса, пўртахол* терисидан пиёла ясайди. Насрни барги тўкилгач, май кўва ёғини эслатар, занбақ гулининг баргига тўкилган мушкнинг ҳиди унинг димоғини қуритарди. Гўё ўша мушкнинг бўйи билан боғ ичидаги бинафшаларнинг димоғи тутилиб қолгандек бўларди. Бинафша димоғини даволаш учун унга шабнам томизиб туриларди. Чаманга ёғилган шудринг кўкнор гули япроғига кўкнор доналаридек доғлар сепарди. Қушчалар ҳам жуфти билан жўшиб, бирлашиб учишар ва дарахтларга ёнма-ён кўнарди. Япроқлар ёғочларга либос, қушларга хилват жой бўлар эди.

Одамлар кўнгил очини учун сахро сари қадам қўйсалар, тоза шароблар ичиб, кайф-сафо қилмоқчи бўлганларида, жайрон боласини кабоб қиладилар. Шу фаслда Лайли ва унинг ўртоқлари қувнашиб гулшанга ёйилган эдилар. Ул гулшан жаннатга ўхшаган бўлиб, Шом аҳли уни шодлик макони қилиб олган эдилар. Бу боғда ўсган ҳар бир дарахт шундай юксалган эдики, Хулкар юлдузи унинг мевасидек кўришарди. Наҳд тоғининг этагидан чиққан булоқ бу боғни яшнатар эди. Энди эса, даврон тоши у чашмани кўмиб, кўзини ёпиб қўйибди. Суҳбатдошлар боғ ва лола томошасига тушган бўлсалар, уларнинг ҳар иккаласининг ичи лоладек доғ эди. Бошқалар ғунчага интилсалар, булар ғунча каби қисилган эдилар.

Лайлининг севгида изтироби қанчалик ошган бўлса-да,

---

* Пўртахол — апельсин.

лекин ўзини тутишга уринар эди. Мафтун йигитга ишқ изтиробидан сақланиш қийин бўлганидан, ақлу хуши бегона бўлиб турарди. У шериклари бирор нарсани сўрасалар фаҳм этмас, агар англаса ҳам жавобда нима дейишни билмасди. Қайс ишқини билдирмасликка ҳаракат қилса-да, ажойиб ишлар рўй берар эди: гоҳ тўсатдан кўзидан ёшлар оқар, гоҳо ихтиёрсиз оҳ чекарди. Аҳволидаги бундай ўзгаришлар кўнглидаги ғамни элга айтиб турарди. Ўзидаги бу ҳолатга даво деб, ёрига бир назар солишни орзу қиларди; лекин ёрга боқайин деганда, кўнгил ўти ловуллаб кетарди. Боқай деса қуввати йўқ, боқмай деса тоқати ҳам қолмаган эди. Гоҳо кўз қирида қараганида шундай ўтлик оҳ тортиб юборар эдики, боғнинг юзини хазон рангига чулғаб, яшнаб турган япроқларни сарғайтириб юборар эди.

У ой юзли гўзал ҳам Қайсни куйдирган ўтидан хабардор бўлиш учун ногоҳ бир назар ташламоқчи бўлди. Шунда жисмидаги ўртанишларни ва кўнгилнинг изтиробларини англаб, ўз кўнглида унинг муҳаббатидан асарлар ва унинг ишқи ўтидан алангалар топиб, бошқалар хабардор бўлмасалар экан, деб бир фурсат топмоқ истарди. Қурбони — Қайсга ҳаёт бағишламоқ учун бир илтифот қилиб, ҳолин сўрамоқчи, ўзининг бетоқатлиги ва ишқининг алангаларини ҳам билдирмоқчи бўларди.

Боғ жуда кенг бўлиб, бошқалар сайр қилиб юришар, дарахтлар уларнинг кўзини тўсарди. Бу чаман гулларининг бир-бирига чирмашиб кетганлиги ишқ аҳлига васл пардаси бўларди. Болалар ўйинга махлиё бўлишиб, сарв ва гул билан улфатчилик қилишардилар. Сайр чоғи Лайли бир туп гул ичига кириб қолди. Бу ернинг тўрт тарафи гул шохлари билан ўралган бўлиб, кирган кишини кимса тополмас эди; Лайли очилган гулдек гулзор ичига киргач, тиканзор ичида булбули зорини кўрди. У ерга ғамли Қайс кирган ва гул каби ёқаларини чок қилиб, ўз ҳолига зор ва бесабру қарор йиғлар эди. У фироқ кўшиғини куйлаб турган пайтда бирдан ёри етишди. Лайли ўз булбули — Қайсни ёлғиз топди. Сўзлашга тоби келмай, кўнглида изтиробни кўп бўлса-да, бир неча сўз айтмасликнинг иложи йўқ эди; бироқ сўзлай дегунча, ўзидан кетиб қолгудай бўларди. Кўп хижолатлар тортиб, охири пардали қилиб шундай сўз бошлади:

— Эй ажойиб йигит, ҳолинг қалай, қандай ғаму қайғуларинг бор? Нега ўзгалар каби на шодлигинг ва на ободлигинг бор?! Дўстлар боғу гулзор томошасида экан, сенинг танинг яраланиб, кўнглинг қайғу билан тўлибдир.

Ҳозир Наврӯз еллари эсиб, йиғиларга гул ҳидларини уфурган. Боғ баҳордан гулларга тўлган. Сунбул эса, гул устига кокилларини ёйган. Бу фаслда гулзорга кириб, бўстон сахнини маскан қилган киши шод бўлиб, ҳар мушқули осон бўлиши керак. Нега сен бундай нолалар чекиб, ғамли кўз ёшларини тўкасан? Ишрат чоғида азоб тортишинг ва ҳасратли кўз ёши тўкишинг нимаси?! Ажабо, бундай ғам сенга қаердан йўлиқди? Бу оғир ўртанишларинг сабабчиси ким?

Дилдор сабабчисини сўраганида Қайс жон ўртовчи бир оҳ чекди. Унинг ширин сўзларидан лол бўлиб, юзига қонли кўз ёшлари билан ўз ҳолини ёзди. Йўқ, йўқ, ҳол тили билан эмас, қуйидаги сўзлар билан ўз ҳолини шарҳ қилди:

— Эй жонимга ҳайрат ўтини солган, кўнглимни биринчи қарашда олган! Аввал, жамолидан чақин ташлаб, вужудимни ўт ичига солган! Зулф ёймоқ билан қароримни олиб, жаҳонни ҳаётим кўзига қорайтирган! Аввал афсона бошлаб сўнг кўнглимни хароб қилган! Қилғилиқни қилиб, яширишинг, яна мендан сўрашинг нимаси? Эл фаҳламасин, деб нағални тесқари қоқишинг нимаси? Бу изтиробларнинг ҳаммасига сабабчи ўзинг-ку, бу ишни кимдан кўрайин ахир? Яширинча кўнглимни олгансан, энди уни сендан ўзим ололмайман. Сен эса, ўзингни билмасликка солиб, яна шундай сўзларни сўзлайсан. Жонимни ўрташинг кифоя, бундан тонмоқлик нега? Ўт устига ёғ қуйишинг, куюк устига доғ қуйишинг нимаси?

Шу зайлда тутакиб сўзлагандан сўнг, Қайс заифлашиб ҳушидан кетди. У тупроққа шундай тушдики, ердаги нарсаларга тенг бўлди. Нигори унинг бошини тиззасига олиб, юзига кўз ёши тўка бошлади. Беҳушнинг ҳолидан изтиробга тушиб, ҳар дам юзига гулоблар сепар эди. Ўз қурбонига ғам еб, йиғлаб мотам тутарди. Лайлини излаб юрган бирикки дилором шу воқеа устидан чиқиб қолдилар. Улар ҳам сочларидан мушқ сочувчи бўлсалар-да, Лайлининг канизи эдилар. Уларнинг кўзларига дунё қоронғу бўлди, қўрқиб: «Бу қандай ҳол?» дедилар. Ой юзлининг қилмиши ошқор бўлгач, у икки канизи олдида ер ўпди. Беҳосдан воқеъ бўлган бу ишнинг ростини ҳар иккаласига бир-бир айтиб берди. Олам сирларини ошқор этгани учун, Лайли йиғлаб улардан ғамига чора тилади. Улардан бириси шундай дардли эди, дарҳол Лайлига ҳамдард бўлиб, деди:

— Ғам ема, ҳечқиси йўқ. Ишқ ўтидан кимлар ҳалок бўлмаган? Сен тургин, буни бизга топшириб, тездан қабилага жўна. Эл яна бу ишдан хабардор бўлиб қолмасин, биз бўлсак, сен истаганча чора топайлик.

У гўзал буларнинг айтганини қилиб кўнглини қолдириб, ўзи уйига кетди. Қизлар эса Қайсга қарашли кишини топиб, ёрдамлашдилар. Қайснинг дўсти уни қабул қилгач, у икки қаниз ҳам уйга жўнадилар.

— Эй, соф кўнгилли дўст, мен ожизман, ишқ кўлида зору мубтало бўлиб қолганман. Мен беҳудман, бу офатлар мени ўлдирмоқда, бир лаҳза ҳам бошимдан кетма!

XIII

Қайснинг айрилиқ тунда шабнам гулоби юзига сочилганидан кўзи очилгани; уйқусиз булбул билан ишқ дostonлари ифодасида пола қилгани ва булбул соясидек тунроққа йиқилгани; отаси унинг булбулдек фиғонларини эшитиб, қошига етиб келгани ва кажавага солиб, олиб кетгани

Олам гулшанининг гул юзли куёши ғарбга ботгандан сўнг, тун юлдуз чечаклари билан олам юзини гулистон қилди. У илк баҳор таннози ўз дардлари билан ичини гунчадек қон қилиб, мафтуни — Қайс ғамидан кўнгли ўртаниб, қабила сари жўнади. Ғам устига ғам ютиб, қабиласига беҳол етди.

Хушсиз Қайс гулшанда ердаги чанга ўхшаб ётарди. На бошида хуши, на жисмида жондан асар бор. Ярим кечада эсаётган гул ҳидли шабада чаманга гуллар тўкар экан. Гуллар ҳидидан хушсиз ётган бояқиш ўзига келиб, кўзини очди-да, ўзини чамандаги гул, сарв ва ёсуманлар ичида кўрди. Булбул боши узра сайраб, аҳволига йиғлар; қизил гул Қайс ҳолига назар ташлаб, ўз ёқасини пора-пора қилар эди. Наргис унинг аҳволини кўриб, ўзидаги шабнам томчиларини кўз ёшидек тинмай тўкарди. Бу аламзаданинг кўксидagi айрилиқ доғини кўрган лола ҳам ўз кўксини куйдириб доғлаган эди. Бинафша бу ғамзаданинг захми кўксини кўриб, азаси учун мотам либосига ўралибдир. Бу таъзиядан хабардор бўлган дарахтлар ҳавога байроқ кўтаришган. Сумбул юзини қора қилиб, қопқора хушбўй зулфларини ёзганди. Оқар сувлар ҳам мотам тутганлардек товуш чиқариб зор-зор йиғларди. Сарв Қайснинг бошига тушган кулфатдан холи эмас, шамшод ҳам унинг дардидан ношод эди. Уни ишқ ўлдириб қўйди, деб печак гул ҳам ўз-ўзига чирмашган. Сабза бутун борлигини тил қилиб; ҳар бир тили унинг ғамидан ҳикоя сўзлар эди.

Бу мотам манзараларни кўриб Қайс ўлимдан бошқа

чора тополмас эди. Ҳар томонга боқиб ёрини тополмас, аламлари ўти пасаймас эди. На атрофида дўстлари бор, на олдида гул юзли ёр. Қуёш кетиб, қоронғу келган, ёки айрилиқ куни-ю, қора тусда эди. Балки айрилиқ ўти тутун бурқситиб, дунё хонумонини қора қилгандир. Унинг кўнглига ғам тоғи йиқилган, ғамлари эса, тоғ-тоғ йиғилган эди. Ёрини соғиниб унга назар ташлаган вақтда, осмон бошига кулагандек бўлди. Дардининг чекини тополмай, дардли кўз ёшларин равона қилди. Ёқасини тортқилаб йиртиб, танидаги саломатлик либосини ечди. Йўқ, балки бу либосни ўз жисмидан олиб ўтга ташлади. Кийими оловга айланиб, унинг тутунлари ўз оҳидек фалакка етди. Йўқ, йўқ, бу тутунлар унинг оҳи эди, сомон каби заиф жисми ёнарди. Бу сомондан гоҳ тутун, гоҳ шуъла чиқиб, сомоннинг аччиқ тутини жаҳонни тутиб кетган эди. Сомон тутатқиси фалакка етиб, фалакнинг кўзига ёш келтирарди.

У сарғайган юзини шунчалик шапатиладики, бундан юзлари кўкариб кетди. Гарчи унинг юзи заъфарон бўлсада, кўлининг зарбидан кўкарган ерлар пайдо бўлганди. Бу заҳилликдан кўнгли озор топар, кулмоқ ўрнига зор-зор йиғларди. Фироқдан кўксига тош урар, иштиёқ зўридан ерга бош урар эди. Кўксиди фироқ шуъласи, иштиёқи бўлса, яна шу ўт билан аланга оларди. Аламлар кўшини кўнглига саф тортиб, оҳининг ўти байроқ кўтарар эди. Шу алам лашкари унинг ичига ғавғо солиб, кўнгил мулкини оёқости қилар: булар ўтиб кетмасдан туриб, унинг бошига яна янги бало аскари ёғилар эди. Ҳар жафо тўдаси кўлини чўзиб, унинг кўнгил мулкини ер билан тенг қиларди. Унинг кўнглида тўпланган турлитуман ғамлар сон-саноксиз, қанча десам ундан ҳам ортик.

Айрилиқ азоблари шу зайлда кечаётганида, тонг ўз байроғини кўтариб чиқди. Тун ўзининг кўмирларини йиққанда, тонг ҳам қуёш ўтини дамлаб пуфлади. Осмон гулзорининг гуллари тўкилиб, гунчалар жилмайдилар. Кўк чаманининг гуллари йўқолиб, ер боғида гуллар пайдо бўлди. Кўк боғида сочилиб кетган бор нарса гўё бу боғда очилгандек бўлди.

Маҳлиё йигит бу ёруғ жаҳонни кўриб, яна оҳ ва фиғонлар торта бошлади. Гулларнинг бошидан у тонг елидек айланар, чунки гуллар севгилисидек кўринарди. Йигит айтар эдики:

«У ширин табассумли гул қаердаки, бу гул унинг юзига ўхшайди? Буларнинг ёнида тиканлари бўлмаганда, ўша юз ёдгори ҳисобланарди...»

Гунчага тўймасдан қараб, бу гунчани Лайлининг оғзи-

га ҳеч ўхшатолмас; гоҳ сарв тупининг остига юзини қўйиб, оҳини шу сарвдек юксалтирар эди:

«Бу сарвда, гарчи унинг хушрафтор қомати бўлмаса ҳам, Лайлининг қаддидан-нишондир», дерди.

Гоҳ бир лаҳза ҳам бошини кўтармасдан бинафшага меҳрини билдирар ва бу бинафшанинг атридан Лайлининг хушбўй зулфини искагандек муроди ҳосил бўларди. Гоҳ юзини сабзага суртиб, оху фиғонини кўкка чиқарар:

— Бу гулшанда сайри боғ қилиб юрганда ёримнинг оёғи сенга теккан,— дерди.

Наргиснинг кўзи айнан ёрининг кўзига ўхшаб, Қайси мафтун этган эди. Кўп қийноқлар тортиб йиғлаган Қайс, касал кишидек заифлашган эди. Тупроқда оёқ изини кўрар экан юзтубан тушиб:

«Бу ерга ёр оёғи текканга ўхшайди, тупроғини сурма қилиб кетипти», дерди.

Гоҳ сувдан нишона сўраб, кўз ёшларини сувдек оқизар эди:

«У суман ҳидли жилва қилганда, зора акси бу сувга тушган бўлса», дерди.

Қайс булбул билан жўровоз наво қилар, фиғони булбулникидан ҳам ошиб тушарди. У булбулга қараб:

— Сенинг бундай нола қилишинг ўринсиздир, чунки ёринг билан биргасан; жойинг тоза гулшан, қўнадиган еринг эса гуллар шоҳида. Сен гулшанда ҳарам маҳраминсан, гуллар орасидаги суҳбатнинг азизсан. Гўё сен ўз мавқеингни писанд қилмайсан ёки ёр васлидан тўйдингми? Минг тил билан сайраб, ҳар шом ва саҳар ғавво қилиб, овозинг билан элга озор бериб, ўзингни ошиқи зор қилиб кўрсатасан. Киши сен каби ишқдан сўзласа, ошиқлар бунга нишонармиди? Сен висолга эришганлардансан, шунинг учун ҳажр аҳли қошида гапирма. Мен — танида руҳдан асар қолмаган бир дардман, мажруҳ, мискинман. Яъни жисмим ҳам ўтида қуйган, жонимдай ширин гул юзлигим ҳам йўқ. Нола қилишга мен ҳақлиман. Сен мубталолик ноласини чекмасанг ҳам бўлади. Сенинг олдинда висол боғи бўлса, менинг бағримда фироқ доғи бор; сенинг ёнингда баҳор гули бўлса, менинг кўнглимда фироқ тикани бор,— дерди.

Ғаму ноласи шу ерга етганда, Қайс яна ақлу ҳушидан жудо бўлди. У шундай оҳ тортиб йиқилдики, худди ногоҳ жони чиқиб кетди десанг бўлади. Унга қараб туришга келган киши бир гул тағига яширишиб, унинг аҳволини кузатиб турарди. Қайснинг бу ҳолини кўргач, ўрнидан туриб қабилага жўнади.

Қабиллага жадал етиб борганда, Қайснинг уйида ҳамма саросимада эди. Ҷша кеча Қайснинг қабилада тунаманини билишгандан сўнг, уни топиш учун ҳар томонга кишилар жўнатилган эди. Қайснинг бу иши одатга хилоф бўлганидан, қабила аҳлининг ғами борган сари ортарди.

Хушхабар даракчининг хабаридан сўнг, ҳаммаларининг ҳам кўнгиллари жойига тушди. Бундан воқиф бўлган гуруҳ ўз Юсуфларини топиш учун шошилдилар. Даракчи кўрган-билганларининг ҳаммасини бирма-бир айта бошлади. Ҳар на кўрган, эшитган бўлса, яширмасдан ҳикоя қилиб берди. Бу можаролар аён бўлгач, Қайснинг ота-онаси беҳол бўлиб, уни келтириш учун жўнадилар. Бутун қабила аҳли ҳам уларга эргашдилар. Хабарчи қабила аҳлини бошлаб, ўша алам чекаётган Қайс ётган ерга олиб борди. У ерга боргач, уни кўйлаклари эмас, балки кўкеси пора-пора бўлган бир ҳолда кўрдилар. Унинг хушини ишқ ғами ўғирлаб кетганидан тунроққа кўкесини бериб ётарди. Ҳаммалари уни олиб кетиш учун фиғон-зор билан безатилган маҳмил* тайёрладилар. Қайсни шу маҳмилга жойлаштириб, манзилга қараб йўл олдилар.

Эй, ишқ сафарчилари карвонбошиси, дард карвони йўлга чиқди. Қабила томонга бир қадам ҳам босма, шу дард карвонидан ҳаргиз ажралма!

XIV

Қайснинг ҳажр шомида андуҳ гуруҳи уйдан чиқиб висол қабиласи томон юргани; у қабила ўти билан тилдошлик қилиб ва ити билан дoston айтишиб, қабила яқинига етгани; Лайли унинг товушидан уйдан чиқиб, бир-бирларини кўргач, у ҳам, бу ҳам ҳушидан кетгани

Бу дард достони устида қалам тебратган киши ўз қаламини бундай юритди:

Ҳушдан кетиб, беҳол бўлиб қолган Қайс, бошига қандай ҳол тушганидан беҳабар эди. Ҳушига келгандан сўнг, у заиф шайдо кўзини очиб атрофга қараса, шўрлик ота-онаси ғам устига ғам чекибгина қолмай, балки мотам тутар эдилар. Отаси меҳр билан Қайснинг манглайини ўпар, онаси бўлса бошидан ўргуларди. Қайс бу ҳолни сезгач, хижолатдан аъзойи бадани сув олмас бўлди. Отасидан хижолат тортар ва онасининг оёғидан бошини олмас

* Маҳмил — кажава.

эди, яъни Қайс уялганидан ўзидан кетиб, бошини кўта-
ролмасди.

Ота-онаеи, бу ҳаёдан унинг ҳалок бўлиши эҳтимолни бор, деб ўйладилар. Улар Қайснинг аҳволига ачинишиб, насиҳат йўсинида ҳеч нарса демадилар. Қайснинг бошига тушган бу воқеаларни фавқулодда ҳолат билдилар. Улар: «Агар биз бунинг аҳволини суриштира берсак, ҳижолат уни ҳалок қилиб қўяди. Энди бу воқеани қайта такрорла-мас, бундай вазвасани эсдан чиқаргандир. Унинг табиати софлашиб, бундан сўнг бундай ишларга бормас. Ўзининг номусини сақлаб, тақво ва зуҳд йўлини тутар», дедилар.

Шундай андишани маъқул топишиб, ота-оналари ҳам туриб кетдилар. Бири: «Қайс қизиқ ҳолга тушибди» деса, бошқаси: «Ажаб ҳаёлга ботибди» дерди. Уни пари йўлдан уриб кетганини билмасдан, кишилар, «Дев уриб кетибди», дердилар. Ҳар ким уй-уйинга кетгандан сўнг, Қайс ўз ғам хужрасида қолди. Уни ҳаёл енгиб қўйганидан, ўз ҳолати-дан ҳайратда қоларди. Ўз ишига қараб туриб, бу машаққатига чора тополмасди: ишқни деб тоғу тошларга чиқиб кетишга ота-онасининг ёди тўсқинлик қилиб турар; севги унинг кўнгил мулкига гавғо солиб, тўғри йўл тутишга қўймас эди.

Ўзбошимча фалак, дунё юзига шом пардасини ёйганга қадар, аҳволи шундай эди. Оқлик юзини туйилган қора мушк ёпиб, кўк шамъи — ой жаҳонни ўзининг қорақуяла-ри билан бўяди. Ғамга ботган Қайс қоронғу уй ичида тутундек тўлғанаар эди. Ишқ ўти яна оловланиб, унинг вужудидан нишона ҳам қолдирмади. Ғам тўдаси унинг кўнгил қўрғонини забт этиб, ишқ ихтиёрини қўлидан олди.

Лайлининг ғаму ҳасрати шунча зулм ўтказдики, ота-онасини ҳам эсидан чиқазди. Ошиқлари ҳолини унутди, маъшуқа уйининг йўлини тутди. Бало қабиласига, яъни у ой юзли гўзал қабиласига юз тутди. Қайснинг на қадам ташлашда ҳуши, на юришда ихтиёри бор. Дам йиқилиб, дам туриб қадам босарди; на сайр этарди ва на ором оларди. Унинг йиқила-тура юриши мастлардек, ҳушсизлиги май-парастлардек эди. Қабилла ўти кўрингач, бу зору-шайдо ўша ўт ичра куйди. Кўнглини алангалар қоплаб, шу алангалардек қарори қолмади. Оловли охи кўкка ўрлаб, тутун каби ўша ўтга юз урди. У ўт аланга чиқаргандек, Қайс ҳам куйлаш учун тилини ростлади. Ўтли нафас билан ўтга қараб шундай сўз дурларини соча бошлади:

«Эй, айрилиқ тувидаги ишқ ахтари, чақмоқдай яр-қираган ишқ гавҳари! Эй, эркинлик машъални ёки шамчи-роқ гавҳари. Тутуилар аро алангаларининг ҳужуми, ғам шо-мидаги юлдузларининг ғужуми. Ҳар томонни қоплаб олган

тун зулматида шуъла бахт йўлини кўрсатади. Тутунинг билан анбарга бурканди, у тутун эмас, балки мақсад манзилининг белгисидир. Кулинг ичига кўмилган ҳар бир патир кўк дастурхонидаги нурли ойга ўхшайди. Тутунинг кўзларни ёшлатиб, учган куллари унга сурма тортади. Агар куллари кўзларни ёриштирмаса, кўзлар нега сурмаранг бўлди?! Ёки ўшандай кўзни очмоқ учун сурма ўзини кулга ўхшатдимикан? Чўғларнинг ҳар бири, ўтли ёқутдай, кўзларни куйдиради. Бу лаъл анорга ўхшаб, ранги ҳам, табиаи ҳам ўтдай. Тож устидаги лаълдан-ку шод бўлишади, бу лаълнинг устига тилла тож қўйиш нимаси энди?! Қайғу оқшомлари кўлимдан тутиб, айрилик тунларимда кўзимни ёритдинг. Эй олов! Сенинг яхшилигинг ва мақтовингни қайси тил билан изҳор этайин? Ой билан кун иккиси сен учун ёниб турадиган, ўчоқ — манқал; уд, сандал ёғочлари сенга тутаптириқ бўлсин. Доим сен шу ҳунарингни тут, ёрга ҳам, жаҳонга ҳам ёруғлик соч». Қайс шундай оху зор чекиб, ўт билан сўзлашиб улгурмасдан қабила томондан ит фиғони эшитилди. Йиғитнинг кўнглига изтироб тушиб, баданлари ҳам жимиллаб, қалтираб кетди. Дарҳол ўша итга жўр бўлиб фарёд қилди, юз хил фиғону зор чекди. Фалак бахтсизлигига йўлиқиб, кечаси карвондан адашиб қолган кишилар, мадад излаб, бир-бирларини қандай чақирган бўлсалар, булар ҳам шу аҳволда эди. Чунки адашган кишилар бир-бирларининг овози келган томонга интилиб, мақсад манзилига етиб оладилар.

Қайс ўзини билмай итга бундай муножот қиларди:

«Эй, мунгли ноланг жонимга хушхабарчи, эй, ғамгин овозинг руҳимга озик берувчи! Ғам тушининг вафодори, адашганларнинг раҳнамоси! Сен у манзилдан ўргилиб, бошингни қўйибсан, кошки мен ҳам сенинг бошингдан ўргилсам. Кимки у манзилга ёмон ният билан кирса, панжанг ва тишларинг билан баданларини юмдалаб ташлайсан. Эл қони оёқларингга хино, ўша оёқларга жоним бўлсин фидо. Сен у ерининг посбонисан. Мен эса бу бахтга эришмадим. Иккимиз ҳамдам бўлсак-да, мен — хор, сен — азизсан. Сен ёр эшигида шодсан, мен айрилиқда маҳрум ва ғарибман. Сен ёр маконида урарсан жавлон, мен биёбонларда зор-нолон. Сен ёр манзилида ётарсан тошга қўйиб бош, менинг бошимга фироқ ёғдирар тош. Сен вафода ҳам, тўғрилиқ ва покликда ҳам мендан баландсан. Йўқса, фалакнинг гардиши нима учун мени хор этиб, сенинг мартабангни оширди? Қонхўр дунё сени яхшилиқ билан ҳурматлагани, мени эса хор қилгани учун, менинг

фигонимни эсда тутиб, гоҳо ўша даргоҳни менинг учун ўпиб, тавоб қил!»

Ит билан шундай можаролар тузгандан сўнг қабила жойлашган ер кўринди. Паришон Қайснинг кўнглига беадад ғавғо тушиб, юришга ҳам мажоли қолмади. Юрай-юрай деб шунча тиришса ҳам, оёғи чалишиб йиқилди. Неча марта йиқилса ҳам яна турар, ер ўпмоқ унинг баҳонаси эди. Йиқила-тура қабилага етган чокда, жони оғзига келиб, ҳушидан кетди. У гоҳ ҳушда, гоҳ беҳуш ҳай қабиласи кўрғони атрофида айланар эди. Бу кўрғон, ғам лашкарларининг жуда баланд пояси ва фитна кўшинининг ниҳоясидир. Қайснинг ҳар лаҳза чеккан фигони жонни куйдирса, ўтлик нафаси жаҳонни куйдиради.

Лайли арабнинг офати бўлса-да, Қайснинг мубталоси эди. У ўз дардини кўнглига яшириб, уйқу ва овқатни унутган; кеча-кундуз Қайсни ўйлаб, унинг васлига етишиш орзуси билан банд эди. Ўша кеча шу вақтга қадар қайғу Лайлининг кўзига уйқу йўлатмаган эди. Ҳамиша зулфидек буралар, оғзи каби сабру қарори ҳам йўқ эди.

Ёруғ кун қора тунга айланган чокда, бирдан бир мушгли овоз эшитилди. У товушдан Лайлининг ичига ўт тушди, кўнглини изтироб босди. Кўнглидан қарор ва ороми йўқолиб, туриб у овоз томон юриб кетди. Бу пайтда ишқ асири Лайлидан ўзга бутун қабила маст уйқуда эди. Беишқ халқнинг мақсади — уйқу; ишқ аҳлига уйқу ҳаром. Унинг ишқ офати билан тортган азобларидан воқиф дояси Қайсга ҳам меҳрибон; унинг орзусида жонни фидо қилгудек эди. Мактабда ҳам бу меҳрибон кампир унинг аҳволидан хабардор бўлиб турар эди. Кампир ўзини Қайсга нисбатан ҳам доядек тутар, Қайс ҳам унинг фарзандидек бўлиб қолган эди. У ой ташқарига чиққанда, кампир ҳам соядек унинг орқасидан борди. Раҳмсиз ишқ Лайлини ғамли Қайс турган ергача тортар эди. Кўнгили беришганлар бир-бирларини кўргач, шундай ўтли оҳ чекдиларки, уларнинг ўтидан жаҳон ёришиб, хирмонларига шуъла тушгандек бўлди. Уларнинг ҳуш хирмони ёниб кул бўлгандан сўнг, иккиси беҳуш бўлиб йиқилди. Доя бу пок ишқни ва куйдирувчи шуълани кўрди. Бу икки ишқ ўтида куйганларнинг оғизлари ноладан садаф сингари очик эди. Шундай висол муяссар бўлган чокда, сўзламоқ учун мадорлари қолмаган эди. На буниси дард-ҳасратини айта олар, на униси жонини ачитган аламинни сўзлай оларди. Бу ҳол кечаси бўлмасдан қуёш ботгандек ёки сел келмасдан девор йиқилгандек эди. Доя ҳасрат-надомат билан ҳар иккисининг аҳволига мотамзада-

лардек зор-зор йиғлади. Улар то ўзларига келгунча, биров билиб қолмасмикан, деган ваҳимага тушди. Акс ҳолда, бу шўрликларнинг жони хавф-хатарда қолган бўларди. Балки ҳар иккиси нобуд бўларди. Кекса осмон қуёшни орқалагандек, бу ҳам бирини орқасига астагина кўтарди. Кампирнинг юк кўтаришдаги букчайинши, қари фалакнинг эгилишига ўхшарди. Уни келтирибоқ тўшакка ётқизди-ю, яна дарҳол қайтиб, мафтун Қайснинг хушсиз тупроққа ботиб ётган еригача борди: унинг ғамида оналарча қуйиб, уни дам кўтариб, дам судраб, элнинг ваҳм ва гумонидан чеккароққа, қабиладан узокроққа элтиб қўйди. Бу ёқимсиз ҳолни биров кўриб, тағин унинг жонига зарар бермасин деб, у девонани йироқроққа қўйиб, ўзи пари ёнига қайтиб кетди. Икки ошиқни ётқизди-ю, доя бечора ўзи ётди. Ким билади, замона эртага қандай ўйинлар чиқарар экан?

Эй, замона, зolim дастингдан дод! Болаларингга тоқайгача зулм қиласан?! Буларни ҳалок этиш билан ўз бағрингни чок этасан-ку!

XV

Қайснинг ғойиб бўлганидан қабила аҳли хабардор бўлиб, елдек тоғ ва водийга етиб, унинг бир қум ичида беҳуш ётганини кўриб, ел хашакни учирганидек уйга келтирганлар; Қайснинг у пари ишиқда ақлу ҳушини йўқотиб, Мажнунлик билан шўҳрат топгани

Алам тунидан афсоналар келтирувчи бу қиссага шундай зебу зийнатлар тақди:

Ўша кеча кўнгли яраланган Қайс Лайли қабиласи томон жўнади: Лайли даргоҳига яқинлашганда, унинг бошига турли кулфатлар тушган эди. Кундузи Қайснинг йўқлигини кўрган эл, яна мусибатга тушдилар. Отаси ғоят қайғу-ҳасратдан йиғлаб, онаси дод-фарёд бошлади. Ундан хабар топиш учун ҳар томонга кишилар жўнатилди. Изловчилар Қайснинг Лайли уйи томон кетган изини топишгач, ўша ёққа равона бўлдилар; у из ҳай қабиласи чегарасига етгач, қабиладан яна икки из чиқиб кўшилганини кўрдилар. Учқови из бирлашгач, қум устида иккитасининг узалиб ётганлигидан қумда нишона қолган эди. Бундан воқиф бўлган қидирувчилар: «Бу икки беҳуш бўлганлар кимлар эканлар?» деган ўйга толдилар. Бу келган изларнинг қайтиши эса, мастларнинг қадами син-

гари чалами-чакки эди. Бири девона каби тез биёбон томон судралиб, қайтиб кетган бўлса, бири паридек ёки тунда қуёш ботгандек ғойиб бўлган эди. Қабиладан чиққан яна бир из қабила томонга қайтган. Қидирувчилар учун бу аҳвол, уларнинг нима қилишлари кераклигига далолат берарди. Улар қумда судралиб кетган излар орқасидан йўл олдилар. Қайси кумлар орасида кўмилган ҳолда топдилар; шамол учирган кумлар унинг жисмини кўмиб юборган экан. У бошдан-оёғигача тупроққа кўмилганидан, у билан ўликнинг фарқи қолмаган эди. Унинг кум ичига кўмилган ва азобланган жисми тупроқ каби жонсиз эди. Қидирувчи кишилар унинг қошида ёқаларини чок қилиб зор-зор йиғлардилар. Улар гўё Қайси бировлар яширинча ўлдириб кўмганмикинлар, деб ўйладилар. Уни тортиб олаётиб, тупроқларни очиб бошларига сочар эканлар, бир дард асири унинг гоҳ-гоҳ нафас олишини сезиб қолди. Шукур қилиб яна шод бўлдилар, девона кўнгилларини обод қилдилар. Қайси бир кишининг устига танғиб, қабила сари жадал жўнадилар.

Унинг бундай аҳволини кўрган ота йиғлади ва маъюслиги кучайди. Онаси ҳам фиғонлар тортиб, кўзидан юзларига қонлар оқизди. Қайс хушига келгач, турди-да, бошини қуйи солиб, жим ўтирди. Ўз ҳолида яхшилик йўқлигини билар, эл эса ҳар ёқдан уни маломат қилар эди.

Бири: «Бу сенга нима ҳавас?» деса, яна бири: «Ҳавас бўлса, шунчаси ҳам басдир-да», деярди. Ҳар томонда айтилган насихатлар унга қон тўқувчи найзаддек ботарди. Насихат тариқасида айтилган қаттиқ сўзлар девонанинг бошига тошдек ёғиларди. Кўзга кўринмасдан отилган бу тошлар, унинг танинигина эмас, ҳатто суякларини ҳам майдаларди. Баъзилар: «Қулогига панду насихат қилиш керак» десалар, баъзилар: «Оёғига кишан солиш керак», дедилар.

Ўша куни шундай сўзлар билан кеч бўлди, лекин паришон йиғитнинг бу сўзлардан хабари ҳам йўқ эди. На унинг руҳига қийналиш малол келар, на табиатига хурсандчилик ёқарди. Олам қуёши чироғини яширгач, тун ҳам чуқур ғамгинликка тушди. Эл уйқуга берилганида, унинг бошига тушган савдо, уйда кўнглини сиқа бошлади. Қабиладан тез югуриб чиқиб, дилбарининг уйига қараб чопди. Тонг отгач, яна у изловчи бечоралар фиғонлар билан ҳар тарафга югурдилар. Уни яна дард ичида, аввалгидан ортиқ зор ва ғамгин ҳолда топдилар. Ҳар кеча унинг шиори шу зайлда қочиш, ота-онала-

рининг иши уни қидириш бўлиб қолди. Бошига тушган балолар ҳаддан ошиб, бу можарони тузатиш қийинлашиб қолди. Хушёр одамларнинг девонага қилган насиҳатлари, девонанинг оқил кишиларга сўзлаганидек кўринар эди. Ҳар кун унинг давосини ахтарардилар, лекин унинг балоси ҳар лаҳза ошар эди. Тузатиш учун қанча сеҳр ва «куфсуф»лар ишлатсалар-да, у дам билан ўти баттар туташарди. Бу аҳволдан ота-онаси ва барча қариндош-уруғлари ожиз эдилар. Насиҳатчилари ҳамиша ундан енгилар, кулфати эса борган сари ортарди. Эл унинг дардига даво топишда кучсиз бўлса, унинг жунуни шу қадар зўрайди. Бу савдолар уни турли ҳолларга солганидан, болалар ҳам унинг кетидан тинмай югуришиб, уни Мажнун деб аташар, у ҳам ким нима деса жавоб қайтарарди. Одамлар жигари қон у бечорани кўрганда: «Мажнун келди. Мажнун келди», дердилар. Мажнун ўз отини ҳам унутган, балки от ўзи нима эканини ҳам билмасди. Лайлининг отидан бошқа ўз ва қавми қариндошларининг номи ҳам ёдига келмасди. Қайс «Лайли», деб фарёд чекса, эл уни «Мажнундир, ушбу Мажнун», дердилар. Шу зайлда ҳар тонг ва шомда у Лайли уйи томон йўлга тушар, қабиласи атрофидан айланиб, кўксига тош уриб, ўзини жабрлар эди. Ҳар қадамда кўксига тош уриб, қадам ўрнига бошини кўярди. Ҳар айланишда: «Агар қоним тўқилса, қабиласига жоним фидо бўлсин», дерди. Шундан сўнг кўз ёшларини селдек оқизиб, сахрога майл этар, ўзига манзур бўлган дилором қабиласидан аста-аста орқасига тисарилиб кетарди. Агар ўртада бирор тўсиқ пайдо бўлса, дашт сари ўгирилиб кетарди.

Эй, ишқ даштини ватан қилган! Йўлимдан адашдим, бир лаҳза воқиф бўл. Чарчадим, мадад қилиб қўлимдан тутгин ва менга йўл кўрсатиб қарам қилгин.

XVI

Мажнуннинг хабарсиз ошиқлигидан Лайлининг отаси хабар топиб, Мажнуннинг отасига тил пайзаси, балки найза тили билан захми забон*лар юборгани; бу ҳалокатли захарни ичиб, сингдириб Мажнуннинг отаси ўглини кишанга солгани

Бу саҳифани безатувчи ўз афсонасини шундай баён этади:

* Захми забон — тилдан (гапдан) етган озор.

Замона гардиши Мажнун ҳақидаги сўзни эл ичида афсонага айлантирди. Унинг қилмишлари тилдан-тилга кўчиб, бутун Арабистонга ёйилиб кетди. Бу сирларни меҳрибон бир-икки дўстлари Лайлининг отасига етказдилар: «Омир қабиласидаги бахти қаро Қайс бу қабиллага келиб илм ўрганиб, илм-хунарга эга бўлиб, ҳам олим, мутафаккир бўлган эди. У ҳозир ақлдан озиб, гўё ҳамма нарсадан воз кечибди. Дашту саҳроларда ҳаммаша фиғон тортиб кезиш унга одат бўлибди. Паришонлиги чексиз, девоналиги ҳам беҳад зўрайибди. Бироқ эл орасида шундай гап тарқалганки, унинг ақли ва хушига талон солган, бир хурсифат гўзал ишқининг гами балосидан эмиш».

Лайлининг отаси бу сўзларни эшитгач, ҳайрат бармоқларини тишлаб, деди: «Ҳей бечора! Уни кўп макташар эдилар, гўё унга кўз тегиздилар. У қобил, ювош, назокатли, кўнгли очиқ бечорапарвар эди. Унинг ақли расолиги, ширин сўзлиги менга ҳам жуда маъқул тушган. Энди отасининг ҳоли нима кечиб, бечора онаси қандай азоблар тортаётган экан? Унинг бунчалик тобланиши қайси ўтдан ва кўнглидаги изтиробни нимадан бўлсайкин? Қайси гулнинг иштиёқи уни бу ҳолга солиб, қайси сарвқомат унинг кўз ёшларини сувдек оқизган экан? Унинг бу ҳолига сабабчи ким ва унинг сигнадигани қайси қабила экан?»

Сўзловчи деди: «Эй, азиз муҳтарам! Модомки сен сўрар экансан, жавоб бериш ҳам бурчимиздир. Унинг ишқи ёмонми, яхшими, ҳар ҳолда, халқ бизнинг қабиллага нисбат бермоқдалар. Элининг гумони тўғри бўлса ажаб эмас, бунинг учун далил ҳамдир. Бу даштда қабила жуда кўп, унинг кўнгли бирортасига чопмайди. Лекин унинг ҳар туй ва саҳар бу қабиллага келмасдан тинчи йўқ. Ҳам жонининг қабиласи, ҳам жаҳони жони шу қабиллага бўлиб қолган. Бу қабила иффат ҳарамни эди, бунга нафрат насимидан бўлак нарса аралашмасди. Унинг атрофига пардалар тортилган бўлиб, унинг ўриш ва арқоғи поклик ва зухддан эди. Бироқ унинг кўрқмас охи етса кўк пардаларини ҳам парчалаб юборади. Унинг ҳамма фиғонлари беҳабарларча, сўзлари буткул сир очишликдан иборат. Таъбининг яхшилиги, назмининг равонлиги сенга ҳам маълумдир. Унинг шеърларида бир исм такрорланади, уни сенга айтиш учун бизнинг кучимиз етмайди. Биз билганимизни айтдик, буёғи сенинг ихтиёрингдадир».

Бу сўзларни эшитувчи, бу аҳволдан беҳузур бўлиб, қамини ичидаги позик қилтириқдек тўлғонди. Бошини қуйи

солиб турди, бирор яхши-ёмон сўз айтмади. Бир оз сабр этгач, шўр пешоналардек сўзлай бошлади. Уларга шундай деди:

— Омир қабиласининг бошлиғига шуни тездан бориб айт: Бундай сўзлар сенга ҳам, бизга ҳам помуюсиб. Эл оғзида тарқалган бу ғалати ҳолларнинг сендан бўлиши қизиқ туюлди. Шундай ишнинг ошқора ҳолда эканини билсанг ҳам шу чоққача муроса қилиб келясан. Кимки жиннилик билан иш қилар экан, ундай одамни кишанлаш даркор! Билмасмисан молу давлатим, араблар орасида шаъну шавкатим? Ўғлинигни ҳам, сени ҳам нима қиламан десам қиламан. Лекин сен буни билмасдан, нодошларча ғафлатда қолибсан. Бу сўзларимни эшитгач, ўғлинигни албатта қўлга олгин! Бундан кейингисини худо кўрсатмасин! Агар шундай ҳолат яна такрорланса, аввал унинг ишини тугатаман. Ўзинигни ҳам қаҳримга учратиб, бутун авлодинг билан бу даштдан йўқотаман!

У шундай қаҳрли сўз ўқларини сочиб, элчиларни жўнатди. Элчилар унинг сўзларини Мажнуннинг отасига бит-талаб айтиб бердилар. Тингловчи унинг сўзларини англаб, жавоб қайтариш учун сўз тополмади. Бу ишдан унинг кўнгли ранжиди, бироқ чора йўқ эди, қабул қилди. Элчилар туриб йўлга тушганларида, бу қабила саросимага тушди. Бутун қабила аҳли, Мажнунни излаб, тоғ-тошга югурдилар: уни қароқчи талаган кишидек бир қумлоқ ичида нола қилиб ётгани ҳолда топдилар. Унинг даштда қолишига йўл бермай, ўз ихтиёрига қўймасдан уйига келтирдилар. Мажнунни беҳуд ҳолича занжирга солиб, бир уйга қамаб қўйдилар. Унинг бутун вужуди занжирбанд этилган, занжир ҳалқалари ҳам ўралган ва эгилган эдилар.

Эй, жунон занжирга боғланган зот, бу занжирда шод бўлгин. Кимки бу занжирда хурсанд бўлса, озодликка юз мартаба сазовор бўлади.

XVII

Мажнуннинг фироқ чоҳида тандир ичидаги ўтдек ўртаниши; айрилиқ кишанида тузоққа тушган қушдек изтироби; табиб афсунидан телбалигининг тугёни ва табиб парҳезидан иситмасининг ғалаёни; ўз бахтсизлигига тўккан аччиқ кўз ёшлари ва бу ёшлардан оғзида аччиқ-аччиқ хунбаси; кўнгиел ўтидан темир банди сув бўл-

*гани ва сувдек сахро томон юриб кўз ёшларидан во-
дийлар тўлгани*

Бу халқага илиниб ясир бўлган киши, сўз иплари-
нинг чигалларини шундай ечади:

Занжирбанд этилган телба юз хил офат ва бахтсизлик-
ларнинг асири бўлган эди. Бир неча кун уйда оёқлари
боғлиқ ётди; у гоҳ баланд, гоҳ секин фарёд чекарди.
Кеча-кундуз на овқат ер, на ухларди, гўё тузоққа туш-
ган қушдек изтиробда эди. Кўзидан уйқу қочиб, ҳар
киприги уйқуга қарши бир ханжар бўлган эди. Кўз ёши
бир лаҳза тўхтамаган кўзда қандай қилиб уйқу тура олсин!
Кўнглида хушдан хабар йўқ, фақат хуш эмас, унда кўн-
глидан ҳам асар йўқ эди. Бало ўтини шиддатидан танида
кўнгли ва кўнглида ҳуши қолмаганди. Лайли савдосининг
ўтидан чироғи ёниб, унинг тутунлари эса, Мажнуннинг
ҳушини ўраб олган эди. Бу тутунларнинг тобора зўрайиши
ундаги тақво ва ақл юзини ҳам қорайтирарди. Ақл билан
тақво юкни ташиб кетгандан сўнг, унинг ўрнида телбалик
шоҳи тахт қуриб олди. Савдо ўтининг тутунлари кўшин
тортиб, ҳар дам ғавғо соларди. Шу тарзда унинг фикри
ғавғоларга тўлиб, кўнгли топталганди. Кўнгли ҳам ханжари
билан яралгангина эмас, балки парча-парча бўлган эди.
Унинг ҳам ва балолари ана шу зайлда ҳаддан ошганда
отаси умидворлик билан ўғлининг бошига ҳақим-табиб
келтирди.

Бироқ у ҳақим на ишқ офатидан хабардор ва на
кўнглида ишқ алангасининг учқунлари бор эди. Маж-
нуннинг изтиробини англамаган табиб, тобора унга азоб
берарди: гоҳ насихатомуз сўзлар билан унинг ўтини шу
нафасдан яна оширар, гоҳ Мажнунни шарбат ичишга
даъват қилиб, унинг қон ютишини оширар эди. Мажнунга
баҳра олсин учун берилган овқатлар унга зарарли лукма-
лардай бўларди. Қонли кўз ёш оқизишини ман этиб, унинг
оҳ ва фиғонларини яна ҳам орттирар эди. «Кўп фиғон
тортма!» деса, унинг қонли ёшлари борган сари ортарди.
Табиб унинг жинини қувмоқчи бўлиб калтақлар, лекин хур-
как вужуд кулги билан ҳолдан кетарди. Унинг кулгисидан
хижолатда қолган табиб, йиғисидан ҳам ташвишга тушар-
ди. Унга тишимсиз жафолар берганидан табиб Мажнунга
балодек кўринар эди. Бедард ҳақим Мажнуннинг қандай
ўтда ёнаётгани ва қандай дарддан жафо чекаётганини
англамасди. Мажнун танини ишқ найзаларидан халос эта-
ман, деб табиб унинг жиёмини яна чок-чок этарди. Бу
чокларни тикадиган меҳрибонлар, игна билан эмас, бал-

ки найза билан тикардилар. Ўқ учларини топаман деб табиб бемор баданини ёрган бўлса, бу кишилар уни тикмоқ учун ўқ келтирдилар. Булар ўқ ахтариб, овора бўладилар, ҳолбуки ғам ўтида ўқ эриб сув бўлган эди. У сувларнинг бариси унинг кўзидан оқар, у бечора ҳам шу кўз ёшларидек ўзидан кетиб борарди. У гоҳ ўзига келар, гоҳ ҳушидан кетар; кўзларидан эса гоҳ сув, гоҳ қон оқарди. Неча вақтгача унинг аҳволи шу тарзда бўлиб, лаҳза сайин азоби ортарди.

Зулмат сочувчи фалак бир кеча кун варағини қорайтирарди. Бу тун эмас, балки қора бало кундуз хазиначини босиб ётган аждаҳодир. Ғам дўзахининг қопқора тутуни айрилиқ оловхонасининг қуруми эди. Бу тутундан малак қанотлари қорайиб, кеча узунлигидан осмон ҳам қартайган эди. Шу узун кеча тонг булбулининг тумшугини боғлар, кўршапалакларнинг ҳам қанотларини суслантирарди. Бу кеча аввалини унутгандек, охирини ҳам соғинмасди. Бу кеча эмас, балки ошиқ ва дардманларни азоблаб ўлдирувчи жаллодир. Севги билан телбалаган ҳар бир шўрликка бу кеча бир кўргилик жаҳони эди. Бу кеча бедардларни маст уйқуга солиб, дард аҳлининг ишини хароб қилганди. Бу кечада, дардли маҳзун, яъни ҳижрон тунига асир тушган Мажнун, ўз аҳволини ўйлади, ғам чақини тегиб унинг вужудини кул қилди. Ўз ҳолига йиғлаб, ҳар бир дардини шундай нола билан тасвирлади:

«Борлигим бўлмаса нима бўларди ёки вужудим йўқ бўлуб кетса бўлмасмиди? Мен хастани яратиб, балоларга дучор этишдан қисмат мақсади нима экан? Жисимга рух бериб қўйибди, шуни бермаса нима қиларди? Жисимга жон кирган чоқ, туғилган вақтдаёқ кошки ўлсам эди. Ўлганимни кўришгач, танимни ит олдига ташлаб, жонимни бу машаққатлардан халос этиб, бу балолардан қутқарсалар нима бўларди? Танимни итлар талашиб, қонимни ялашсалар эди. Қон ва томирларимдан баҳра олиб, суякларимни чайнаб, ушатсалар эди. Бу таомнинг устида улишиб ва уриш-талаш билан есалар эди. Балки бу овқатга ит ҳам ҳайф, уни ҳам балога дучор этишнинг нима кераги бор? Иг танимни тишлаганда, шу ондаёқ қутуриб, телба бўлар, жаҳонга ва юзларча хаста нотавонларга ўт солар. У вақт халқ, ит нафсининг чирогини қорайтириб, уни ҳам тутиб ўлди-рарди. Энг яхшиси мени тўнолон бошлаб, ўтга ташлаб куйдириш эди. У ўт ичида таним буралиб, қийналиб куйса яхши бўларди. Ўтдан нишона бўлиб қолган кулни ҳам

кўкка совурсалар эди. У куллар кўкка ҳам касофат етказиб, балки у ерда ҳам бирор бахтсизлик рўй берарди. Энди эса, у ҳам бўлмади, бу ҳам. Аттанг, вужудим тириклик сари йўл солди. Ишқ азобини тортмасдан бурун, икки кўзим кошки кўр бўлса эди. Ўз бечоралигимни изҳор қилиб, бир парча нон учун тиланчилик қилсайдим. Кишиларнинг қўлларига муҳтож бўлиб, эшикма-эшик юрсам эди. Бир луқмани деб мен бало чексам, яна бир луқмаҳўр ҳассамни тутиб, мени етаклаб юрса эди. Бу ҳалокат ҳодисалари ичида, етакчисиз бир қоп-қоронғу чуқурга йиқилганимда, шундай машаққат ва балоларни тортардим у бу хилда ишқ аламларига мубтало бўлмасдим. Кўзим туфайли шунча қайғу ва юзларча дарду балоларга учрадим. Мотам кийимидаги шу икки кўз бошимга битган икки қон тўқувчи бало бўлмаганда, бировга қарармидим ва кишини манзур қилармидим?! Назар ишига мағлуб бўлиб бировга кўнгил берган бўлармидим? Хуллас, у жон офати, йўқ, жоннинг ҳам эмас, бутун жаҳоннинг балоси бўлди. Агар ел унинг юзидаги ниқобини очиб, офтобдек жамолини кўрсатса эди, бир ярқирашидан бутун жаҳон, балки тўққиз осмонга ўт тушар, у ўт ичида қуёш бир патирдек, ойни айтиб ҳам ўтирмайман, чунки у куйган кулчадек бўлиб қоларди. Мен дунёда бир заиф хасман, жисман шу хасчалик ҳам эмасман. Кўз кўриб ҳавас йиғди ва ўша ўтга бу хасни ўлжа қилди. Бунчалик шафқатсиз ишқ, яъни минг яшин—унинг қаршисида хасхашакдир. Мен мубталони ишқ зўрлаб, катта-катта балоларга йўлқтиради. У ўтга тушгач, унга хос бўлолмагандек ўртаниш билан ҳам халос бўлолмайди. Унга ҳижрон ўти насиб бўлиб куйиб-ёниши минг чандон ортиқ бўлади. Шу айрилиқ ўтида ҳам телбаликка солиб, хилма-хил азоб-уқубатларга гирифтор этади. Бу балолар билан қониқмай, яна кишини занжирбанд қилиб зиндонга ҳам солади. Ҳуш ва ақлини йўқотгач, қизиққи, бошига табиб ҳам келтиради. Юз хил азоб-уқубат бир ёқда, бедард табибнинг дарди бир ёқда. Ҳаким жонни яралашга киришади, насихат қилувчилар эса, бу ярага туз сенади. Юз шунча умрни кемирувчи ғам бўлса ҳам майли, тоғ-даштларда кезувчи бўлсайдим. Гоҳ тоғларда нола қилиб, гоҳ чўлу биёбонларга югурсам эди. Шу вақтдагина кўнглини бир лаҳза ғамлардан бўшатиш эҳтимоли бўлар эди. Агар бир уй ўтга жой бўлиб, эшик-туйнуқлари беркитилса, у уй албатта ёрилади, балки ҳар тарафдан тешилади. Ўт ҳар тарафини тешиб кетгач, у уй албатта кулашга юз тутар. Қайғу кўнглим уйини зиндон этди, вужуд уйи

ундан баттар қоронги зиндондир. Эшик-туйнуқлари маҳкам парчиланган ўша зиндонда таним маҳбусдир. Ичкари уйда ғуссадан ўртанишлар, балки айрилиқ ўтининг ёлқинлари бўларкан, уйларнинг ёрилишидан, бир-бири устига йиқилишидан ажабланмаса ҳам бўлади. У ўтнинг тобига икки-уч уй нима деган гап, унга етти-саккиз юксак кўк ҳам бардош беролмайди. У ўтнинг ҳарорати билан ларзага тушган уйларнинг ҳар бири юзларча дарз кетади.

Э воҳ, бу ўтдан тобу тоқатим қолмади, йўқ-йўқ, унинг ичида изтиробларим ҳам ошиб кетди. Қулбамда ва жойимда шу ўт, ҳатто жону танимда ҳам шу ўтнинг ўзи. Одатда бировни ўт ичига ташлаганда оёғидан кишинини оладилар. Турар жойим кишан билан ўтда бўлди, менинг гуноҳим шундай катта эканми? Ўти-қу унча эмас, унинг қора тутуни, балки мудҳиш қорага бўялган шоми, жонимга қора бало бўлиб, кўнглимни шу балоларга дучор этди. Мени тун эмас, қора босган ёки ғам тоғининг балолари босган. Агар у оғир юк танимни босмаган бўлса, нега бундай беҳаракат бўлиб қолдим? Ё жон қуши ҳасдек жисмидан учдими? Қафасини ташлаб ватан йўлини олдимми?»

Мажнуннинг қимирлашга ҳам иҳтиёри йўқ эди: ўлган тан ҳаракатсиз бўлади. Унинг жисминини ҳар хил гумонлар тинчитган бўлса-да, лекин унинг иши ҳадеб толпинмоқ эди. Жисми ғоятда заиф, оёқ-қўли ғоятда кучсизланган эди. Оёқ-қўлларини ёзиб жон ипига ҳаракат келтириб чиранганда, боғланган ёғоч синиб, оёқларидан темир кишанлар чиқиб кетди. Бу қийноқлардан ором олиб, ул ғариб бечора оёғини қимирлатар экан, оёғи, икки қўлини ва бўйнининг ҳам бўшалганини кўргач, юз шукурлар билан, кўзларидан ёшлар тўкиб юзини ерга суртди. Шундан сўнг у оҳисталик билан туриб эшикни очди-да, кучсиз оёғи етганича узоқларга қочиб кетди. Ниҳоят бир даштга етдики, у ерга бориш гумондан ҳам йироқ эди.

Эй, замона занжирига боғланиб шод бўлган, ўзлигинг оғир кишан туюлган киши! Ўзлигингдан ўзингни қутқаргин, токи фано даштига шодлик билан киргайсан.

ХУШ

Лайлининг хиромон сарви гулшандан уйи сарига юрганда Ибн Салом кўнгли қуши у сарв томон парвоз қилгани, у парвозда баҳор шабадаси гул яроғини тўққан-дек танга сочиб умид ниҳолдан мақсад гули очилгани ва

*Ўша шабада титрашидан гул юзли сарв соядек шикаст
тупроғига йиқилгани*

Бу сўз инжуларини сочувчи ўз ноёб фикрини шундай баён қилади:

Гул танли суманбар шом пайтида боғдан уйи сари қайтар экан, ўз чехрасидан оламга гул очиб, юздаги тер билан ерга гулоб сочиб, шу гул ва гулобни намоиш этар, ишқ ўтидан юзлари жуда бошқача бўлиб кетган эди. Ҳар қадам босишида юзларча латофат, йўқ-йўқ, балки жаҳонга офат сочар эди. У сарв тепасида очилган гул ёки гул кўтариб келаётган сарвнинг ўзгинаси эди. Жамоли таъриф қилингандан юз мартаба ортиқ бўлса, сифатлашга сазовор бўлган юз мингча назокати бор эди. Лекин ишқ ғамидан паришон париваш уйга қайтар чоқда, араб элидаги бир бадавлат ёш йигит уни йўлда кўриб қолди. Зотида ҳеч қандай нуқсонни йўқ, соғлом бу кишини бахт Ибн Салом деб атаган эди. Унинг отлари беҳисоб, қўй сурувлари ҳам чексиз эди. Саҳрони тоғдек туялари тутиб кетган, беҳисоб мол-давлат эгаси бўлиб, ҳар қандай мушкул ишни осонлик билан ҳал этар эди. Меҳнат тунида йўл йўқотган киши ғам емас, нунки у тангада юлдузлар кўрар. Ибн Салом Лайлини кўргач, хаста жони шавқ ўтига тушди. У Лайлига етишмоқ хаёлига ва бу ишнинг чорасига тездан киришди. Дарҳол қабиласига қайтиб бориб, бутун мол-давлатини йиғиштира бошлади. Юз хил қимматбаҳо ҳадя ва подир тўхфаларни тайёрлаб, бир неча сўзамол, шайхсимон оқил кишиларни атрофига тўплаб, бу ҳақдаги барча орзуларини бирин-бирин сўзлаб берди. Ибн Салом ҳам мақсадни айтгач, йиғилган кишилар унинг ҳамма сўзини маъқуладилар. Совчилар бутун хазина ва тортиқларини юклаб Лайли уйи томон равона бўлдилар. Лайлининг отаси эса, бу хувхабарни эшитгач, жуда хурсанд бўлди. У Ибн Саломни инари ҳам барчадан яхшироқ танир эди: оқил ва фаросатли йигит эканини, ҳисобсиз мол ва ашёга эгаллигини; Бани асад қабиласига бошлиқ бўлиб, моли Бани асад қабиласига иребатан юз барабар кўнлигини биларди. Бундай бахтга эрингани учун у Ибн Салом меҳмонларини меҳр билан қарши олди. Меҳмонлар уни бу қадар иссиқ ва очиқ юз билан кўргач, тортинмасдан сўзлай бошладилар. Бутун қимматли тортиқларини беришгач, биринкетин сўзга тушдилар. Обрў билан оёққа туриб, балоғат ва фасоҳат билан маъноли сўзлар сўзладилар. Лойиқ таъ-

рифларини изҳор этишгач, ўз муддаоларини билдирдилар. Мақсадларини билдиришгач, бошларини қуйи солиб жавоб кутдилар. Тишгловчи уларнинг муддаоларини англаб шундай деди:

— Тангри мадад берсин. Агар у менга ўғил бўлиш тилагида экан, мен ҳам унинг отаси бўлайин. Менинг дурим унинг бошидаги тожнинг зебу зийнати бўлсин. Иншоолоҳ мартабаси ҳам баланд бўлғусидир. Лекин унинг бир оз сабр қилиши ҳам керак. Чунки гулимнинг шохи синикроқ. Ҳали бу умид ниҳоли ёш, яъни бу кўёшим ҳали ҳилолдор. Кўнглидан дардлари кетиб, соғайсин ва ҳам бўйга етсин. Ана ўшандан кейин бу азиз фарзанд қандай орзу-ҳавасда бўлса, келсин-да, висол жомидан ичиб, сарв бўлиб гул билан қовушсин.

Барчалари умидворлик билан хурсанд бўлишиб, уйларига қараб жўнадилар.

Лайли гулшандаги гуллар ичида товланиб, боғнинг ҳар тарафини тез-тез кезар, қон тўқувчи ишқ эса, гуллар очар эди. Шу вақт гулларнинг ҳар бири роз бошлади, уларнинг ҳар биридан қон ҳиди анқирди. Яъни, улар раҳмсиз тиғин қиндан суғуриб, унинг кўнглини чок-чок этдилар. Лайли кўнгли гунчадек пора-пора бўлгач, ишқ ичида унга гуллар очилди. Йўқ, йўқ, балки чамандаги дард гунчаси чок бўларкан, олов ранг гуллар очилди. Ишқ бу қизил гулини очгач, гул барглари каби учқунлар сочди. Бу ўт билан Лайлининг жони, балки ожиз тани ҳам куйишга тушди. Ишқ ўтида куйиш етмас-мидики, бунинг устига ҳажр ғамининг босқинчиси ҳам келиб етди. Жапнатга ўхшаган бўстонда фариштасиймо ошиқ кўнгли паришон Лайли, кўзига уйқу келмай, иштаҳаси бўғилиб, шу томон йўл олган эди. Борган сари мадорсизланиб, ҳар нафасда ночорланиб борар эди. Бу можаро уни ҳам ҳамиша машғул қилар, сайр ва томошада экан, ҳар қадамда малоли ошиб кетар эди. Унинг танига иситма қасд қилиб келар, хасталик унга ҳамроҳ бўларди. Ўзларини дўст, кўмакдош ҳисоблаб келганлар, унга ҳамдард эдилар. Лекин уларнинг баъзилари унда яширин бир сир борлигини билар эдилар.

Дояси билан бир неча сирдошлари унинг кўнглини овутар эдилар: Лайли ранжидан ғамгин бўлиб, дардига кўнгли берардилар. У жигари куйган доя, ҳам бир неча ғамхўр маҳрамларига агар Ибн Саломнинг совчи юборганини бу хур фаҳмлаб қолса, кўнгли ранжир, ҳам аҳволи баттар оғирлашуви, ҳам дарди зўрайиши маълум эди. Бу аҳволни гул юзли Лайли билмасин де-

йишиб, ундан беҳад яширар эдилар. Қиз ишқ ўтидан ташвишли, ишқ ўти унинг ичида алангаланар эди.

Кунлардан бир кун бир неча ошна ва қариндош-уруғлари Лайлини кўришга, яна тўғрироғи, унинг ғам-кулфатларини ошириш учун келган эдилар. Жирканч, ақли паст, эсини еган, бемаъни, лақма бир кампир кўнгилсиз Лайлининг кўнглини хуш қиламан, деб сўзга тушди. Унинг сўзлари сўз эмас, жаллод тиғига ўхшар эди. У кампир, яширин тутилган ғамни ошкор этиб, орага бу можарони солди:

— Эй сочлари юзига анбар сочган суманбар қиз, ғам емагин! Эрта-индин баданларинг соғайиб, саломатликка юз тутгач, бахтинг очилади ва бутун муродинг ҳосил бўлади. Ўзинг дунёда тенгсиз бўлганингдек, ёрликка ҳам жуда кўнгилга ёқадиган киши тўғри келади. Ой юз-лилар орасида сенинг бахтинг ҳақида сўз юрибди; улар иқболингни орзу қиладилар. Лекин уларнинг орзуси рўёбга чиқмайди, чунки бахт ҳаракат билангина қўлга кирмайди. Тангрига шукрлар бўлсинки, бахтинг очилиб, шундай фаройиб ишлар бўлди.

У кампир юқоридаги дostonни айтганидек, Ибн Саломнинг отини ва сифатларини таърифлаб берди. Бу сўзларни эшитган Лайли нима ишлар бўлаётганини англаб олди. Бундай мусибатлар Лайли кўнглини бузиб, уни беҳуш қилиб, ўзидан кетказиб қўйди.

Эй, ўзи кўринмай зоҳир бўлган, кўзга кўринмасдан кўнглида ҳозир бўлган! Кўнгил чироғини ёқар экансан, менинг кўзларим олдида ҳам жилва қилгин.

XIX

Мушкбўй оху овига Бани асад аҳлининг қасди маълум бўлиб, қуёшнинг олтин жайрони магрибнинг авлоқ гўшасида саргайиб-титраб, шафақ хулобин тўққанидек у охунинг хилват ўйида тунроқ ва қон аро изтироб чеккани; фалак Золидек онаси ишдан воқиф бўлиб, унинг ҳолига дод-фарёд солгани

Сўз булоғини ўйган киши бу чашмадан чиққан сувни шундай таради:

Сидр¹ шохидек мустаҳкам бу сарв дард зўридан соя-

---

¹ Сидр — кедр дарахти.

дек ётар эди. У хушига келгач, ўзини хафа қилган ўша сўзларни яна эслади. Хафалиги дам-бадам ортар, кўнглини ундан бўшатолмас эди. Бу кулфатлар ичида ўзининг ҳалок бўлишини ва умр тўнининг чок бўлиши аниқлигини кўриб, доясига қараб шикоят қилди, ожизлик билан сўз бошлади:

— Эй ҳолимга айлагучи чора, сирларим сенга ошкора. Сендан ҳеч сирни яширганим йўқ, бутун дардимдан хабардорсан. Шундай бир сўз эшитдимки, унинг шуъласидан димоғим куймоқда. Афтидан сен ҳам буни биласану, лекин мендан яширасан. Агар сен уни даф эта олганинда, ҳаракат қилган бўлур эдинг. Агар даф этишга қодир бўлмасанг, у чок сени кечиримим аниқ. Бироқ сендан илтимосим шуки, бир нафас эшик олдида пойлаб турсанг. Чунки кўнглим ғамдан бениҳоя ўксиган, ғавғолардан ҳам жуда безган. Бир лаҳзагина эл менинг олдимга кирмаса-ю, мен ўз дардларимни тортсам.

Доя қўлини кўз устига қўйиб, таъзим қилиб чиқди-да, эшикни занжирлади. У одамларга: «Уй яқинига келманг, ой кўзига уйқу келди», деди. Лайли уйни кишилардан холи кўриб, ёқасини чок-чок этиб, фарёд кўтарди. Гоҳ бахти кўзига, гоҳ бошига тупроқ сочди. Кўксини уриб яралади, тирноғи билан тирнаб моматалок қилди. Кўз ёш қатраларини сочавериб, танининг тупроғига ғам уруғларини экди. Қонли ёшлар тўкиб, юзининг саҳифаларидан боблар очди. Бало китобининг ҳар бобида ғам дарсининг ҳисоби ёзилди. Ҳасрат чапақларини уриб, жон ўртовчи фиғонлар чекарди. Унинг чеккан фиғонидан тўбора иқбол ва шодлик қушлари ҳурка бошлар эдилар. Гўё қуёш чашмасига нилуфар гулини эккандек, юзига шапалок уриб кўкартирар эди: у юзга ёт кишининг маҳрам бўлиши сезилганидан унга мотам либосини кийдиарди.

«Эй, зодим фалак! Менинг ҳолимга шикаст етказишдан муродинг нима? Сенинг қўл остингдаги ёш жонимга шикаст етказиб нима қилмоқчисан? Мендай ёш повдани осонгина сиңдирдинг, қаддимни тупроқ билан тенг қилдинг. Яна жафо тешасини тортиб, уни юзпарча қилганинг нимаси?! Оғир жафони раво кўриб, зулминг билан қаддимни банд-бандидан айирдинг-ку. Уни майда-майда қилиб, бало ўтхонасига солмоғинг яна нимаси?! Мен ёш, янги ниҳол эдим, шохимда эса тиканлар, атрофимда хаслар ҳам йўқ эди. Яйраган шохларимда ва бошларим устида топ-тоза янги гуллар очила бошлаган, ҳали ниҳолим мева кўрмаган, баргларимга офат ели тегмаган эди. Мен кимнинг кўксига тикан уриб-

ман, кўкка қандай бош кўтардим экан? Ишқ ели билан уни букиб, даҳшатли қуюнинг билан яралаб, вужудини пора-пора қилиб ташладинг. Уни титиб ташладингу, лекин бундан хурсанд ҳам бўлмадинг. Куйдириш учун ҳар бир парчасини олдинг-да, уларни ҳам дўзахига ташладинг. У хабар менга дўзах бўлди, жонимга эса ўтидан учқунлар сочилди. Йўқ, йўқ, у учқун эмас, офат яшвидир. Унга бутун олам фарқ бўлади. Агар бу офат олови оламга туташса, унинг тутунлари фалақдан ҳам ошса, ундан менга бир учқун тегса, кул бўлишдан бошқа чора йўқ...

Айниқса, бу нотавонга туташиб, ундан жаҳонга учқунлар тушиб, ҳам дунёни оловга қориштиради, ҳам тутунлари кўкка чўзилади. Ўша ўт орасида мен кучизу, гамгин, гамгин нимаси, балки бир хашак; хашакка ўхшаган; хашак ҳам эмас, балки жонини ҳам кўтаришга мажоли қолмаган бир ожиз чумолиман. Шу чумолининг бошига бундай дўзах азоби тушса, эвоҳ, қандай тоқат қила олар экан? Ўша дўзахга тушган чўлоқ чумоли — мен мубталоман. Эй фалак, бир чумоли нима ҳам қила оларди? Нима қилишини билармиди? Унинг қасдига жадаллаб, мингларча яшинларинг билан қасос олмоқчимисан. Мен бу зайл бало тутқини, юз хил жафога мубталоман. У зор, ожиз, чорасиз Қайс менинг асиримдир. Ажабо, менинг гамимдан нозик қилтириқ тани қандоқ экан? Ишқим ўтида ёнармикан, ҳажрим гамига қандай чидар экан? Шавқим унинг оҳини чиқарармикан, тортган оҳи жисмини сомондек учирармикан? Сочимнинг гамида ишқ кўргилигини тортиб, ҳар замон телбалиги қандай авж оларкин? Қоматимни деб наво тузганида, фиғони қай ҳолда юксаларкин? Жамолимни тилаб йиғлаганида, кўзларидан гул япроқларидек ёш тўқармикан? Гажақларимни эслаб, буралиб қайрилса, жисмига қандай тоблар тушаркин... Нозу карашмаларимни ўйлаганда, кўксига ниш санчилармикан? Лабларимни деб кўз ёшларини тўққанда, ўзи ҳам сувдек эриб кетармикан? Менинг оғзим ҳақида сўзлаганда, йўқлик* дунёсида йўқолармикан? Хаёли белимга тушганида, вужудининг омон қолиш эҳтимоли бормикан? Эгма қошим гамида оҳ-воҳ тортганида қомати ёйдек эгилармикан? Фикри ёди киприкларимда бўлганида, кўнгли юзлаб тиканлар орасида қолиб, холи не кечар экан? Кўзларим можаросида унинг кўзи-

* Классик адабиётда машуқа оғзини кичрайтиб тасвирлаш ҳодисаси кучлидир. Оғзини пистага, мим ҳарфига, нуктага ўхшатиш билан чекланмай гоҳо оғзи йўқ эди деб юборар эдилар. Бу ерда йўқликка ишорадан мақсад оғиз кичиклигига ишорадир. (В. Р.)

га на оқ, на қора кўринарди. Дудоқларим унинг кўз ёшларини Жайхун қилса, кўзидан қизил майдек ёшлар оқармикан? Холим ғамини еб тўярмикан, аламидан ўз кўз қорачиғини ўярмикан? Қирғовул юришларимни ўйлаб, тузоғимга тушармикан? Ҳар кун юзларимни истаб, ҳар тун сочларимни йўқлармикан? Менинг дарду аламимни ўзига одат қилдимикан ё ҳажримдан харобмикан? Бунчалик ғаму ғуссалар устига бу воқеани ҳам эшитса нима қилар экан? Бу иш — хўжаста фоли эмас, бўлиши эҳтимолдан йироқмас. Бутун дунё аҳли бир томон бўлсалар ҳам, бу ишга эриша олмайдилар! Лекин у машаққатлар дўсти: «Бу ишга у рози бўлган, деб ўйлайди. Ҳамма ғамга чидасам ҳам, бу ғамга ҳеч тоқат қилолмайман. Фарёдди, ўладиган ҳолатда ғамим бор, шунинг учун ўзимга мотам тутсам ажабланарли эмас.»

Хилватда унинг иши шундай фарёдлардан иборат эди, онаси эса, эшикда пайт пойлаб турарди. Қизини бу бахтсизликка учраганини билган она, ғамдан изтиробга тушди. Она кеча-кундуз шу ой парчасининг ўй-ҳаёли билан бўлиб, дард ва ғамга чора излар эди.

Эй чорагар! Бу ишдан кўлингни торт, менинг дардимга чора излаш мушкул. Чора топиш умидидан чекин, билгинки, бечоралик бизга чорадир!

XX

Мажнуннинг отаси уни ишиқ биёбонидан келтириб, Каъба зиёратига олиб боргани ва у муножот баҳонаси билан кўнглидаги яраларни ёргани ва дуо қилмоқ оҳанги билан кўнглидаги махфий мақсадини тилидан чиқаргани ва Арафот* аҳлидан арасот** кўтаргани

Маънолар нақлгари бу нафис сўзларни шундай баён қилади:

Ўша кеча Мажнун ўз уйдан хурккандек қочиб кетган эди. Тонг отганда, бутун қариндошлар унинг уйда йўқлигини билиб, яна дод-фарёд кўтардилар. Улар яёву отлиқ ҳар томонни қидириб, уни тополмай, хижолат чекиб қайтдилар. Ғам отасининг қадини яна букиб, онасини мунгли ва беҳол қилиб кўйди. Ҳар иккала шўрлик турли ўйларга бордилар, лекин ўз гумонларини ўзлари

* Макка шаҳри атрофидаги тоғ номи.

** Ғавғо, тўполоқ, қиёмат.

рад қилдилар. Кўп гап-сўздан кейин, охири шундай қарорга келдилар: кўрган чоралари натижа бермагач, умидини узиб, охир тангригагина ёлвориб, ҳар иккалалари ҳам йўқолган ўғилнинг топилишини ҳақдан тилаб, муҳтож кишиларни хушнуд қилиб, дард аҳлининг эса, кўнглини тинчитиб, таркидунё қилган сўфилардан, бечоралардан Мажнун учун дуолар олсалар, бу икки бечорага худонинг раҳми келиб, уни топиб ота-онасига бергай...

Иттифоқо, ҳаж мавсуми эди, Каъбага бориш тарадудини кўрдилар. Бир неча кун ўзлари ва бегоналар ҳўб қидириб, ниҳоят Мажнунни топиб келтирдилар. Унга ҳажга бориш ниятини билдиришди; унинг кўнглига ҳам бу маъқул эди. Худди ўтти манқалга солгандек, уни кажава ичига ўтиргиздилар. Ҳамма фурсатни ғанимат билиб, Каъбага қараб равона бўлдилар. Каъбага, йўқ, йўқ, Каъбага эмас, арши аъзамга яқинлашдилар. Каъба ер устида фалақдан нишона берар ёки тупроқ устидаги осмондай эди. Каъбанинг шарофатидан ер осмонга, у ер осмонининг устидаги аршга ўхшарди. Ер юзининг барча улуг ва кичик одамлари бу манзилга келиб, зиёрат қилдилар. Ёки кўнглида тангридан бошқа ҳеч кими бўлмаган сўфига ўхшарди. Ёки ўша сўфининг чопон кийиб, ерда чўккалаб ўтирганига ўхшарди. Ўрнида қимирламай туриши қутб юлдузи, атрофидаги майда тошлар, майда юлдузлардир. Бу қутб юлдузи эмас, балки зўр авлиёдирки, кўп авлиёлар кириқлари билан унинг эшигини супурганлар. Ҳеч ким у ердан қийинчилик хашагини топмайди, чунки уларни фаришталар қанотининг шамоли учуриб кетган. Фаришталар, унинг тепасида худди кечалари чарх урган кўршаналаклардек учиб юрадилар. Унинг пойдевори сўздай маҳкам, кўзга ўхшаб қора мотам либоси кийган. Унинг зиёрати элга подшоҳлик сояси каби, атрофи эса, фалакнинг сайдагоҳидир.

Каъбанинг бундай салобатини кўриб, Мажнунининг кўнглига ваҳималар тувиди. Ийқ уни ташвишга солиб, ҳавасшавқ кўнглига ўт ёкди. Кўз ёшларини ёғдириб, оҳ уриб чақиндек сакради. У Каъбанинг теварагида, ер атрофида фалак айлангандек айлана бошлади. Юзи билан тошларга зарҳал бериб, ҳалқа-ҳалқа кўз ёшларини оқизди; юзи билан у эшикни супурса, қўллари билан эшик ҳалқасини маҳкам ушлади. Ҳамма бармоқлари букилиб, бир ҳалқага неча-неча панжа тушгандек бўлди. Мурод ҳалқасининг ичига муҳаббат бармоқлари маҳкам ёнишни. Панжалари ўша ҳалқага осилганча, фарёд қила бошлади. У шундай фарёд кўтарадики, эшикнинг эшиги би...

лашқари тўпланди. Мажнун бу тутун билан фалак либосини ҳам Каъба тунидек қорайтириб юборди. У мотам тутган кишидек фарёд кўтариб, Каъбани азахонага айлантирди. Ундан сўнг, шундай деди:

— Эй, ҳукмига ҳоким бўлган доно ва қудратли ҳаким! Эй ишқ ўти билан жаҳонни ёндирган ва бу ишқ ўти билан мендек бечоранинг ҳам жонини куйдирган! Эй, у ўтни хирмонимга, хирмон ҳам эмас, балки жоним ва танимга урган! Эй, ишқни кимсага ҳамроҳ қилиб, айрилиқ ўтини лойиқ кўрган! Эй, бировни ишққа кишанлаб, панд-насихатларни унга аччиқ қилган! Эй, ишқ билан унинг донғини чиқариб, болалар тошбўронига қолдирган! Эй, бировни паричехра этиб, уни девонасига бемехр қилган! Эй, жонга ишқ оловини солиб, кўнгил садафига ишқ гавҳарини тўлдирган! Мен ишқ дардидан шикаст еб, бугун кўл-оёғи боғланган бир асир бўлиб келдим. Танимнинг ҳар бир томири ишққа банд, жонимнинг иплари эса, ишқнинг каманди бўлибди. Баданимдаги асаб ва томирларнинг бўғинлари ишқ чилвирларининг тугунларидир. Вужудимдаги чексиз доғлар ишқ ўтлари белгиларидир. Унинг ўти билан жоним тўла, жон нимаси илик суякларим тўла.

Бу ишқ ўтини баён қилиш билан ҳалокат келтирувчи ғамни ҳам аён этаман. Ишқ ғамидан қутқариб, мени шодлантир, демайман! Аксинча, бу ўтни ҳар дам кўпайтирсангу сира кам қилмасанг, дейман! Кўзимга ишқ тўтиёсини сур, юрагимга ишқ кимиёсини* ур! Кўнглим жилвагоҳи ишқ саҳнаси бўлсин, ишқ насимидан жонимни яйрат! Ишқ бўйидан нафасимни хушбўй эт, ишқ ўтидан юзимга ранг бер! «Ишқ» сўзининг «айн» ҳарфини** бўйнимга ҳалқа ва «шин»ини кўнглимга шавқ шуъласи деб кирит. «Қоф»ини менга ғам тоғи эт-да, ғамини эса кўнглимга тоғ-тоғ қилиб орт. Уч нуқтасини учқун айлаб, икки нуқтасини қаттиқ тошга айлантир. У шуълага ҳар учқун керак бўлгани каби, бу ғам тоғига ҳам тош парчалари лозим. Уша учқунларни ҳам жонимга сол, тош парчаларини эса, бошимга ёғдир!

Эл менга юз шунча азоб берса ҳам қайтарма, минг шунча азобларга мени қондирма! Кўнглимни ғам билан тўқ этгил, раббим: ишқ ичида мени йўқ этгил, раббим! Менга «Ишқни унутиб, Лайли ғамидан узоқлаш»,

* К и м и ё — алхимиклар тасаввурича, мўъжизали тош.

** «Ишқ» сўзидаги ҳарф номлари ҳалқа, шуъла ва тоққа ўхшатиляпти.

деб ҳам айтадилар. Ажабо, бу нима деган сўз, тангри у кишиларни афв қилсин. Ё раббим, бу лаззатли бодани талабим жомига кўпроқ қуй! Вафо майидан менга қўша-қўша тут, токи ҳушимга ҳаргиз келмайин! Лайлининг ишқини танимда жон этиб, Лайлига бўлган ўтли эҳтиросимни юрагимда қон қил! Эй, тангри, Лайли дардини нажотим айла, ёдини эса ҳаётим айла! Бир лаҳза ҳам унинг хаёлини кўнглим уйдан чиқарма! Ишқ ўти бўлмаган оловни менга насиб этма! «Ёху»ларим унинг ғамидан бўлмаса, ундай оҳни мен девонанинг дамидан чиқарма! Унинг хаёлини дардимга табиб эт! Васлини жонимга насиб эт! Кўзимни Лайлидан ўзгасига туширма, унинг меҳрини менга абадий эт! Мен ҳаёт эканман, унинг ишқ савдосини танимда жондай сақла! Бу потавон танимдан жон чиқса, унинг ёди билангина жаҳондан чиқар! Марҳумлар тирила бошласа, менинг танимни Лайли маконининг ели билан тирилтир. Абадий дўзахга тушиш менинг қисматим бўлса, уни Лайли ишқи ўтидан қизит! Манглайимда жаннатга тушиш битилган бўлса, унинг васл ҳарамини биҳиштга эт! Усиз мени бир нафас ҳам яшатма, унингсиз тирик бўлсам нобуд қил!

Бу муножот уни шундай қизитиб юбордики, атрофдаги ҳожат аҳллари ҳайрон бўлиб қолдилар. У сўйлар экан, теvaraгидаги ғам асирлари: «Омин!» дердилар. Бечора отаси ҳушидан кетиб, қариндош-уруғлари ҳайрон бўлиб қолдилар. Мажнуннинг бу фарёди, кўз ёши ва нолишини кўрган кишилар, ундан умид уздилар. У ҳам дардли йиғисини тугатгач, яна ақл ва ҳушидан жудо бўлди. Охири бир неча бағри эзилганлар Мажнунни кўтариб, манзиллари талабида бўлдилар.

Ишқ ўти кўнглини куйдирган пайтда, уни ўчириш учун сув қуйилса ёғ бўлади. Ишқни камайтиришни тилаб, ҳажни зиёрат этгач, у ишқ янада зўрайиб кетди.

Эй, саодатли Қазбанинг зиёратчиси, марҳаматингдан бебахра қолмайини! Дуода бизни ҳам ёд этиб, бу ишқ ўтининг шуъласини яна ҳам ошир!

XXI

Мажнуннинг ваҳшатли элдан улфатлик ипини узгани биёбон ваҳший ҳайвонлари билан дўстлик йўлини тутган кийиклар билан Павфал ови оралигида қолгани; Навфалнинг висол ваъдаси сиртмоғини унинг бўйнига солгани

Бу ривоятни суриштирган баёнчи қиссани бундай давом эттирди:

Ҳаж зиёратидан ҳар ким ўз ватанига қараб қайта бош-лади. Мажнуннинг отасини абадий ғам босиб, ўғлидан буткул умидини узди. Мажнунни сақлаш мумкин эмас-лигини ва бу йўлдаги уринишларнинг натижа бермас-лигини билгач, ҳамма уруғ-аймоқлари ва отаси ҳам маъ-юс ҳолда жаҳонни кўз ёшлари билан тўлдириб қайтдилар. Девона Мажнун ҳам жадал қайтиб, тоғу биёбонларни кезиб юрди. У ҳар кун бир тарафга кетиб, ҳар тун бир тоғ этагини макон тутар эди. На туришга қарори ва на юришга ихтиёри бор эди. «Лайли» деган сўздан бошқа сўз айтишга майлсиз; тилдаги зикри ҳам Лайли, кўнглидаги фикри ҳам Лайли эди. Қаёққа боқмасин, унинг кўзига Лайли жилваланарди. Юзини хаёлида тасаввур этар, кўз олдига эса қомати гавдаланарди. Бу иккисини у гўё сарв устидаги гул деб тасаввур қиларди. Мажнун ҳам сарв олдига бошини қўяр, ҳам гул учун кўз ёши тўқарди.

У Лайли хаёлида ўйга чўмиб, юзларча дурдона байт ва ғазаллар айтар, уларнинг қофияси Лайлининг сифати бўлса, барча радифлари унинг исмидан иборат эди. Ғамгин ва шод кишилар унинг ғазалларини юз завқ ва севинчга тўлиб ёд олардилар. Байтларининг мазмуни оловли, назми димоғдан тутун чиқарар эди. Унинг ҳар бир сўзи ичига шавқ ҳарфлари яширишган, ҳар ҳарфида ишқ сирлари сингдирилганди.

Мажнун назмлардан наво тузиб, эл орасига ҳай-ху ҳайқириқларини соларди. Сўлгинларга жон киргизиб, маъюсларни ошиқи зор этарди. У ҳушига келганда тоза дур сингари байтлар айтар, аммо ҳушидан кетганида телбалардек беҳуда сўзлар айтиш унинг одати эди. Элнинг сўзига тушунмас ва ўзи ҳам нима деганини билмас эди. Кўнгли жунун ғамида қолиб куйганидан, ўзи турли ҳолат-ларга тушарди. Бир нафас ҳам ҳуши ўзига келмас, саҳро ваҳшийлари каби хуруш қила бошларди. На йиғисида ғазаб кўринарди, на кулишида сабаб. Юзлари шапалоқ зарбидан кўқарган, аъзосида руҳдан асар қолмаганди. Гоҳо бу ҳолатидан ўзи ҳам ваҳимага тушиб, «Лоҳавла» дуосини ўқир эди. Бу кўрқув изларини кўрқмас ишқ кўнглидан дарҳол ювиб, топ-тоза қиларди. Овози тоғларда сабодек таралар, тани эса қумдаги қуруқ гиёҳдек бўлиб қолган эди. Ёш болалардек фарёд кўтариб йиғлар, лекин

ота-онасини эсламасди. Балони ёру ошно қилиб, ёру ошнони соғинмас эди. Ичмоқ ва емоқни ҳам унутиб, ғамдан озиқланар, жафо майини ичарди. У кўз ёшларидек тинмас, жайрон каби одамлардан ҳуркиб қочарди. У нафс итлигидан кечиб, даштдаги кийиклар билан улфатлашди. У қайси қумга қадам босмасин, бир дашт кийиги унга эргашар эди. Чор атрофини кийиклар ўраб олишар, бу бўлса ўртада чўпондек юрарди. Баъзиларининг пешонасини ўпар, баъзиларининг сағрисини силарди. Ҳар томонда қўриқчи итдек, йўқ-йўқ, янглишдим, чўпон итидек бўрилар кезар: уларнинг йўли бу даштга тушганида фиғону зорлари кўкка етгудек улишарди...

Араб мамлакатада нодир, тиф ва ўқ отмоққа моҳир бўлган Навфал исмли бир баҳодир бор эди. Араблар орасида яхшилик билан довруқ таратган бўлиб, бу ерлар ҳам унга қарарди. Навфал ўша куни катта ҳавас билан овга чиқиш тарадудини кўрган; барча қабилалардан кишилар тўшлаб, сахрога от сурган эди. Мажнун бир пайт овчилар қуршовида қолди, унинг атрофига кийиклар ғуж бўлди. Кийиклар Навфал йигитларини кўриб, туш-тушдан Мажнун томонга югурдилар. Улар Мажнунга ялиниб, иложи борича унинг паноҳига сиғиндилар. Навфал ғайритабиий бу ҳолни кўргач, хайратда қолиб, мадори кетди. У йигитларидан сўради: «Бу ғаройиб, кўнглимга ваҳм солаётган манзарани сиз ҳам кўряписизми ё йўқми ёки менинг кўзимга шундай бўлиб кўриняптими?»

У кишиларнинг баъзилари Мажнун ишидан тўла воқиф эдилар. Улар Навфалга Мажнун ҳикоясини бошдан-оёқ сўзлаб бердилар. Навфал ҳам бир вақтлар ишқ можаросини бошидан кечирган ва ғам даштида югурган эди. У бу воқеадан хабардор бўлгач, зор йиғлади ва ов қилишдан воз кечди.

У деди: «Ишқ — гавҳар, у кўз қамаштирувчи порлоқ нур. Ишқ кимни ғамга солса, унинг қалбини кирдан пок этади. Шунинг учун ҳам одам билан дўстлашмайдиган ёввойи ҳайвонлар унингсиз сахрода ором ололмайдилар. Ишқ унинг вужудини шундай эритибдики, унинг инсонлиги шунчалик йўқолибдики, ваҳшийлар ундан қўрқмайдилар. Чунки ундан инсонлик кетганида, ваҳшат ҳам кетади».

Навфал кийикларга озор беришдан воз кечиб, йигитларга:

— Ўқ-ёйни ташланг! Итлингизни дарҳол йўқотинг, итларингизни эса маҳкам боғланг! — деди.

Одамларига шундай деб буюриб, отдан тушди ва Мажнун тарафга қараб юрди. Мажнун Навфални қадрдон-

симон кўриб, келганига хурсанд бўлди. Навфални кўриб, ҳалиги ёввойи ва хонаки ҳайвонлар қочсалар-да, хуркак Мажнун қочмади. Навфал бориб салом берди. Мажнун унга эҳтиром кўрсатди. Мажнун деди:

— Эй муборак сиймо, чехрангда поклик нуруни кўраман. Юзингда меҳр балқийди, эгнингда вафо нури жил-валанади. Сен бутун мақсадларингга эришгансан. Лекин бир нарса қизиқ кўриндики, ғофил кишилар каби ўқ отиб, ов гўшти билан қорин тўйғазиш истагига тушибсан. Нафс севинчи учун шунча элни бошлаб, қон тўкишга кўнглинг майл этади. Бу озукқа эҳтиёжманд эмассан-ку? Нечун уларга озор берасан? Шундай зулм билан уларни овқат қилишни сен ўзингга раво кўрасанми? Агар оёғингга тикан санчилса, оёғинг учун кўнглинг эзилади-ку. Зулм ёйини тўғрилаб, ўқ отиб, жониворларни уришдан нима фойда?! Ҳақ буларга ҳам жон бериб, ҳаётнинг гўзал нишонларини бағишлади. Энди бу хуркак ожизларнинг жонидан кеч, бу бегуноҳ галанинг қонини тўкма!

Навфал Мажнуннинг бундай дур сочувчи сўзларини эшитиб, унинг олдида бош эгиб, ер ўпди ва деди:

— Эй фариштага ўхшаб, сифатинг одамга ўхшамаган! Бу сўзларингдан муродинг нималигини билдим; ҳар нима деган бўлсанг, барини қабул қилдим. Бу хуркак кийик сурувиغا урадиган қилич ва ўқларни ўз жонимга раво кўрайин. Энди сен ҳикояларингни айтиб бердинг, мендан ҳам бир ҳикоя эшит.

Мажнун унга қулоқ солиб: «Эй соҳибжамол, айтгин», деди.

Навфал деди:

— Бу қўрқоқ ҳайвонларни азоблама, деб менга тўғри йўл кўрсатдинг. Бу сўзларинг ҳаловатини билдим; уларга бўлган адоватни тарк қилдим. Сен элдан айрилиб, булар билан ошна бўлибсан. Эл билан ортиқ улфатчилигинг йўқ: бу ахир одатга хилоф иш-ку? Инсон ақл чироғи, қолаверса бутун коинот кўзининг нуридан. Одамлардан қочиб, ҳайвонлар билан улфатдош бўлишинг ақл олдида сабабсиз кўринди; бу ҳолат менга жуда қизиқ туюлди. Менга, бир гул юзли бунинг юрагига иштиёқ солган, деб айтдилар. Агар шундай ҳодиса юз берган бўлса ва бу ишнинг сабаби шу бўлса, бу хуркак ҳайвонлардан қутулиб, мен билан кезиб, қуларингни шод кечир. Бу ерда зору мубталоб бўлиб, ғам тузоғига илинган экансан, мен қўлимдан келганча уриниб, уни сенга ёстикдош қилайин. Агар пулу молга қўнмаса, аскар кучи билан ҳал этайин. Ё тухфа, молу дунё билан, ёхуд роса зарб-зўрлик билан ишни тўғрилай.

Агар фалак менга мадад берса, бу иш қайси йўл билан бўлса ҳам, бу чигал тугунлардан сени қутқариб, мурод-мақсадинга етказай. Агар унга муяссар бўлинмаса, унинг ўрнига бошқаси ҳам бор: сени ўзимга фарзанд этайин, миннатингни кўзим устига қўяйин. Лекин сен бу ҳайвонлардан узоқлашиб, мен билан бирга бўл. Одам билан ҳайвонларнинг жинсдошлиги оз, фақат одам билан одам ҳамжинсдир. Агар мақсадинг ёрга етишмоқ бўлса, ғайрат керак.

Мажнун висол сўзини эшитгач, шавқи бурунгидан ҳам зиёд бўлди. Шодлигидан беҳол бўлди, беҳолликдан эса тили сўзга келмай қолди. Юз ҳаракат билан кўзида ёш, оғзида табассум билан деди:

— Сенинг айтган ҳамма сўзларинга жавобим бор эди. Висол сўзини айтишинг билан ўзимни унутдим, уларнинг барчасидан йироқлашдим. Бу берган ваъдаларингга вафо қилмасанг ҳам, юзим кўк отининг туёғи, бошим эса оёғи бўлсин.

Икки томон шундай меҳрибончилик билан қизгин кадрдонлашдилар. Буларнинг кадрдонлиги кўп хурсандчиликка сабаб бўлди. Навфал висолдан хушхабар бериб, Мажнунни ўз уйига олиб кетди.

Эй, айрилиқда жисми нотавон бўлган одам, жонинг васлнинг хушхабарларини топди! Ёрга етиш гарчи мушкул иш бўлса ҳам, ҳар ҳолда бу хушхабар яхшидир.

XXII

Навфалнинг Лайли гавҳарини Мажнун шодаси тизимига тизиш учун гавҳардек сўзларни назм ипига тизиб Лайли отасига юборгани; унинг сўз гавҳарини синдириб, алоқа ипини узгани; Навфал лашкар тортиб, у ҳам адоват қўшинини тузгани ва ўч майдонига от суриб дов тилашганлари; фалак тадбири билан бир-бирига баравар келмоқлари ва хилват жойларни истеҳком қилиб тушганлари

Бу даштни босиб ўтган сайёҳ шундай афсона сўзлади: Навфал билан Мажнун бир-бирларига ёр бўлиб уйга равона бўлдилар. Навфал ҳар қандай мушкул иш тушса, тўғри кенгаш берувчи бир неча доно кишиларни уйига чорлади. Бўлган ҳодисани бирма-бир айтиб, уларни Лайлининг отасиникига жўнатди. Лайли отасига юборилган дарак шундай эди:

«Эй, бахт ва толенинг ўйноқи отини ром қилган! Араблар ичида мислсиз ва илму ҳунарлари эл оғзига кў-

чиб, шуҳрат топган Қайс Лайлига пок ишқ боғлаб, унинг орзусида юрган эмиш. Унинг ҳаддан зиёд ҳаё ва хижолати ўз дардини айтишга қўймаганидан, у қавм-қариндошларини унутиб, ишқ кўйида даштни ўзига макон қилган эмиш. Ишқда шундай шайдо эканки, эл уни «Мажнун» дер эмиш. У сенинг қабилангда ўқиб, оламдаги бутун илму ҳунарни ўрганган эмиш. Ўзинг ҳам унинг ишларидан хабардор бўлиб, доим уни мақтар экансан.

Унинг ишққа мубтало бўлганини кўрган отаси нима фикр қилди экан? У сенинг фарзандинг бўлмаса ҳам фарзандингга монанд эди-ку? Сен яна кишилардан унинг аҳволини сўрамасдан, бепарволик қилиб, уни ғамга асир этибсан; у бўлса гоҳ дашт, гоҳ тоғларга чиқиб кетибди. Ахир мурувват, одамгарчилик ва саховат ҳам шунақа бўладими?

Ўтган ишга пушаймон қилмаслик керак, чунки у энди қайтиб келмайди. Мен даштда кезиб, уни топдим-да, ўзим билан уйимга олиб келдим. Уни ўзимга дўст ва фарзанд этдим. Унинг аввалги комил ақл-хуши ўзига келди.

Энди илтимос ва талабим шуки, икковининг никоҳини қилиб, тўйини ўтказсак. Расм-одатларни кўз устига қўйиб, маҳрига жонни тиксак. Тож устида дур — ҳар қандай нуқсондан холи. Унинг ёнида лаъл бўлса, яна ҳам яхши. Агар бу ишдан бўйин товласанг, кўнгил қолишдан кўркишинг керак».

Навфал шу сўзларни тушунтириб, кўп тортиқлар билан элчиларни жўнатди. Лайлининг отаси бундан огоҳ бўлгач, яқин кишиларини тўплаб, кўнгилдагидек маслаҳат қилди. Хабар элтувчиларни ҳурмат билан қарши олди. Улар Навфалнинг юборган дарагини айтишди. Бу хабар Лайли отасининг қулоғига ғоят қаттиқ текканидан ғазабдан бениҳоя тўлғонди. Ранжиб, шундай сўз бошлади:

— Тақдири азал шундай экан. Бу Чин санами ва Фархор* ойи боғимнинг гулими, тиканими, ҳар ҳолда ўзга бир киши унинг маҳбуби ва дўсти бўлиб, унга насиб этади. Алқисса, тақдир уни бошқа бировга раво кўрди. Борди-ю, бундай бўлмаганда ҳам, менинг Навфал сўзига итоат этиб, амр қилган ишини бажаришга унча зарурат йўқ. Айниқса, сўзининг бир қисмини умидворлик билан, бир қисмини ваҳима билан тўлдириб, умид билан кўнглимни хурсанд қилмоқчи-ю, ваҳимаси билан хотиримни пари-

---

* Қадимда гўзал қизлари билан машҳур бўлган Ўрта Осиёдаги шаҳар.

шон қилмоқчи бўлгани-я! Ҳисобсиз кишиларни ўзига асир этган у ой, ҳозир бировга номзод этилган. Агар у айтган сўздан пушаймонлик тортса, у нари-ю, биз бери — тинч қолаверамиз. Агар борди-ю, у бу сўзларимдан қаноатлан-маса, лутф кўрғазадими ёки қасд оладими, ихтиёри: лутф кўрсатса хотиржам ўтирармиз, ўч олмақчи бўлса ҳам тайёрмиз. У мабодо бизни «ўчимдан кўрқади» деб ўйлама-син. У уруш очса, биз юриш бошлайм. з, юриш бошласа — уруш очамиз!

Гавини шу жойда тугатгач: «Боринг, сўзим шу эди», деди. Келган кишилар хижолат тортиб, Навфалга Лайли отасидан малоллик хабарини етказдилар. Навфалга бу қис-са маълум бўлгач, бу хабардан жуда ғамга ботди. Мажнун-га ваъда берган чоғида шундай бўлишини билган эди. Бутун қабилалардан одамлар тўнлаб, дарҳол урушга майл этди. Мажнунни ҳам ўз ёнига олиб, у ўтни шамолдек чопқир отга миндирди. Унга яхши тўнлар кийгизиб, бошига салла ўратди.

Лекин Мажнун бу ишларнинг тагига етолмай, гоҳ нола қилар, гоҳ оҳ тортар эди. От қаёққа борса ҳам индамас, тўхтаса юришга қистамайди. Тайёр қилинган кал-лақесар аскарларнинг ҳаммаси ҳам қонга ташна эдилар. Мажнуннинг ишини ҳал қилиш учун Навфал бутун куч-ни Лайли қабилисига сурди. Улар ҳам бу воқеадан ха-бардор бўлишгач, дарҳол қаршилик кўрсатишга қарор қилишди. Ҳар томонга одам чоптириб, эл тўпладилар, ға-заб билан маҳкам бел боғладилар. Ўша ондаёқ душман билан юзма-юз бўлиб, ғайрат билан саф тортдилар. Бу-ларнинг бундай қаҳр ва ғазабларини фалак ҳам англаб ҳар дам офаринлар ўқиди.

Навфалнинг аскарлари ҳам саф чекиб, маст туялар каби оғзидан кўшиқлар сочарди. Бу икки қон тўқувчи кўшин, шу тарзда даҳшат билан ўлим бозорини қизитиш учун бир-бирларига яқинлашдилар. Отлар шамоли жанг майдонини сунуриб, шавқат ва марҳамат гиёҳларини со-вурди. Худди баҳор ёмғири қуйгандек, майдонга ўқлар ёғилди. Даштдаги барча от ва туялар ҳам қуюн каби тўс-тўполон ичида қолди. Айлантириб урилган найзалар боши янчилган илон каби буралиб кўринарди. Найзалар-нинг дастаси офтоб доирасидек эгилиб кетди. Учи бўлса, тол баргидек эди. Кескир қиличлар элни ҳалок этар, устарадек бош олар. Бу ўткир қиличлар покидек тез бўлиб, соч ўрнига бош қирқар эди. Ўқ қушлари ҳавога учиб, балога йўл кўрсатиб борар эди. Ўқ қушлари қаноти-ни ёзганда, ёвнинг танидан ҳаёти учиб кетар эди. Кўкка

қараб учган камон ўқлари бахтсизлик келтирувчи юзларча юлдузлардек барчани ўлдирар эди. Ҳар танага ажал ўтини ёққанда умр юлдузи бардош беролмай ботар эди. Ҳар томондан кўтарилган учар юлдузга ўхшаган ёлқинли қилич ва ханжарлар зарб билан урилар. Бу қилич ва ханжарлар совут кўйлақлардан худди ҳарир шохидан ўтган игналардай ўтарди. Ханжар доимо ўзини тилга ўхшата-да, қон тўкиш уни қизил тилга айлантиради. Унинг иши доимо эл бағрини тешиб, ярадор қилмоқ ва зиён етказмоқдир. Гурзи халқнинг бошини чақади, ҳар вақт элнинг миясида ўшанинг ғавғоси. Ногоҳ у бошга тушса, бош косалари унинг ғилофи бўлар эди. Қўшни булути наъра тортиб кирди; бу булутнинг чақмоғи эса кескир тиглар эди. У бало булути бўлса, бу офат чақмоғидир; бутун олам шулардан офатга ғарқ бўлади. Шамол булутларни ҳайдаганидек, буларни остларидаги ваҳшатли отлар суришарди. Тезликда яшиндек, қайтишда эса отлари чақиндек ялтирайди. Отлиқлар жанг кунидаги Рустамдек ўлдиршга киришганлар. Ҳар бир мутаассиб араб душманлик ўтини қизитиб, ўч шуъласини равшан ёндирган. Унинг алангаси кўкка тутан; дарё суви ҳам уни пасайтиролмас эди. Мана шу зайлдаги икки қотил кўшин бир-бирига дуч келишди. Навфал аскарлари кўпроқ ва қаҳрининг ўти ёлқинроқ эди.

Душманлари бу шуъла иссиқлигини кўриб, ярашиш йўлини истардилар. Бу ишдан элга офат кўрқинчи бўлгани учун, бир-бирларига тездан мойил бўлдилар. Ўша куни кун кеч бўлиб, бирор томонга шикаст ҳам етмади. Навфал ҳам хурсандчилик билан қайтиб, аскарларини маҳкам бир жойга туширди.

Ҳар икки кўшин тинчланди, улар орасидаги адоват ҳам тўхтади. Қоронгулик кўшини соя солгач, юлдузлар шу кўшинининг кузатувчиси бўлиб чиқа бoshладилар. Чин шох — қуёш ўз тахтини тарк этди. Ер юзини эса қоронгулик босди. Ҳар икки томоннинг келишуви маълум бўлди ва бир қарорга келдилар. Кузатувчилар: «Эртага нима бўлар экан?» деб айланиб юрар эдилар.

Эй, ишқ элининг қиличбозлари, менга ҳам ҳам қўшинининг зўри тушди. Менга май тут, бир нафас хурсанд бўлайин-да, у кўшин томон бош яланг чопайин.

XXIII

Лайлининг отаси ўз кишиларини Навфал лашкари қошида кучсиз кўриб, душманга тортган тигини ўз жигарига ур-

моқчи бўлгани; яъни Лайли қонини оқизай дегани; у қўшни Мажнун тушида кўриб, ботишдан сақлагани ва мотамзада тундек Навфал олдидан кўз ёшлари юлдузларини оқизгани ва Навфалнинг ўти пасайиб қайтгани

Тил найзаларини узатган ёзувчи, қалам жиловини шундай бурди:

Ўша куни уруш тўхтатилгач, аскарлар бир жойга қўниб, ётишга тутиндилар. Душмани урушқоқ Навфалнинг қолиб келишидан ваҳимага тушар эди. Лайлининг отаси ўз элининг кучсизлигини кўриб, чора ахтариш учун белини маҳкам боғлади. Тездан ўз уруғининг бошлиқларини чақириб, улар билан кенгаш ясади. Кўп гап-сўзлар билан бу можаро жуда чўзилди. Охири гапни қисқа қилиб, бундай деди:

— Худо кўрсатмасин, бизнинг одамлар қочиб, Навфалга фатҳ кўмак бериб, у саройимга от солдирса, амирлардек ҳукмини юргизиб, Лайлини асир этиб, қўлга олади. Бундай ачинарли ҳол қабилам бошига тушаркан, ору номусим қаро ер билан яксон бўлади. У вақтда ишим бир бало бўлиб ё ўлишга, ё ватандан кетишга тўғри келади. У чоқ араблар ичида бош кўтаргандан кўра, қаро ерга кирмоқ афзалроқ бўлади. Бундай кўнгилсиз, аянч аҳволга тушгандан кўра, шундай фикрни қилмоқ яхшироқдир: эртага Лайлини топиб, бир дамда ишини тамомлай; ўқ игнаси билан либосини тикиб, ханжар сувидан хиносини эзайин. Унинг ниҳол қаддини тупроққа кўмайин-да, ҳилолдек қошини ерга киргизай! Гарчи, у кўзимнинг чироғи бўлиб, жоним гуркираган боғи бўлса ҳам, офат елидан чироғим ўчиб, боғим хазон ва торож этилса, душман мақсадига етиб, номусим барбод бўлгандан кўра, бу яхшироқ!

У шундай деб сўзини тамомлагач, барчалари таҳсин айтишиб, хурсанд бўлдилар. Навфалнинг қўли баланд келган эди. Аскарлари ҳам юрак ютиб турарди.

Мажнун эса: ажойиб бир ҳолда қолиб, гоҳ завққа тўлар, гоҳ мусибат тортар эди. У ёрининг васлини эслаб: кўнгли умидворлик билан шодланар эди. Лекин ёри томонининг мағлуб бўлиши унинг кўнглини тобора бузар эди. Ошиқлик иши ожизлик, кулфат чоҳига бош тубан тушишдан иборатдир.

Бу қайғулар бедил Мажнунни талвасага туширгач, бахт келиб унинг кўзига уйқу солди. У тушида нигори зебони бошдан-оёғигача гоят ҳарир ипак кийимларга ўралган ҳолда келаётганини кўрди. Йўқ, у нигори эмас,

гул юзли сарв, сарв ҳам эмас, гул ҳам эмас, балки қуёшнинг ҳам рашкини келтирувчи париваш эди. У кўз чашмасининг беғубор суви эди. Жон гулшанида етилган ниҳолга ўхшар эди. Латофат саҳросининг доласи, йўқ, балки хуш исли кийигидир. Малоҳат дарёсининг гавҳари, гавҳар ҳам эмас, балки қуёшнинг аксидир. Кўз қорачиғидек кўнгилга ёқимлидирки, доимо ёши тўкилар. Ҳажр ўтида оламни ёндирувчи бир шамдирки, ҳамма вақт иши куйиш ва ёнишдан иборат. Кўз ёшини яширган тонгга ўхшашдирки, меҳр гулидан дам урар. Унинг сабрини кўз ёшининг сели оқизган: яъни у ою куннинг рашкини келтирган Лайли эди. Унинг оғзида иштиёқ охи, товушида фиरोқ ноласи бор эди.

Лайли яқинлашгач, алифдек қоматини эгиб, дол қилиб, дарҳол Мажнун оёғини ўпди. Сўнгра кучоқлашга мойил бўлиб, қўлини Мажнуннинг бўйнига солди. Деди: «Эй жондан азиз дўстим, йўқ-йўқ, балки абадий қадрдоним. Сенинг ишқингдан отам мени ажратмоқчи бўлди, барча эл ҳам у билан иттифоқ бўлиб, эртага мени ўлдирмоқчи ва қоним билан ерни бўямоқчилар. Қуёшимга завол келтириб, қонимни эса шафақ мисол қилмоқчилар. Қоним билан қуёшим шафақранг бўлса, мени ерга қўмадилар. Сенинг ишқингда қурбон бўлиш менинг мақсадим эди. Даврон мақсадимга етказди. Барча истакларимни муҳайё қилди. Ишқингда ҳарна орзу қилган бўлсам: ҳаммасига ҳам эришдим. Менинг оқдимга ажаб йўл тўғри келди, энди сен яхши қол ва омон бўл!»

Шу сўзлар билан кўзидан дарёдек ёш оқизиб, девонаси билан видолашди. У ой Мажнунга бу сўзларни айтгач: Мажнун ҳам «Вой!» деб сесканди. Бу товушдан эл кўзидан уйқу ўчиб: «Нима бўлди экан?» деб, ҳайратга тушдилар. Мажнун мотамзадалар каби хўнграб: кўз ёшларидек Навфал томон югурди. Етгач ер ўпиб, сўзга тушди:

— Эй душманга ғолиб келиб, устунлик қозонган: тангри ҳаққи ортиқ тиг тортмагин. Гинани қўй, уруш қилмагин тайёр! Тигинг кўнгилни тешиб, унинг уруши эса, жонимга қасд этади. Эртага яна уруш бошлама, ҳаётим пайвандини узмагин ахир! Ўч ёшини қўлингдан йўқот, токи жонимга ўқ тегмасин!

Навфал бу ишининг одатга хилоф эканини билиб, ҳайратга тушиб суриштирди. Мажнун ўз аҳволини билдиргач, Навфал эшитиб ғамга тушди. «Бу воқеа балки чиндир: Мажнуннинг туши шубҳасиз тўғридир», деб ўйлади. Навфал Мажнун кўнглининг поклигини, балки ойнаи

жаҳоннамо эканлигини англаган эди. У ойнаи жаҳонна-
мода фақат тўғрилиқ жамолнинг жилвасигина кўринади.

Араб туни мусофирларча отларини хайлхоналарга
туширди. Кўк сабззорига юлдузлар гўзал, яъни қуёш
бемалол чодирини тикди. Бу хабарни эшитган барча эл,
унинг сўзини маъқул деб билдилар. У санамга зиён-заҳ-
мат етмасин, деб Навфал ўз саройига тезликда жўнаб
кетди. Уруш ғалаба билан тугагач, Мажнун ҳам дашт
томон жўнади.

Эй менинг яқин ҳамдамим! Юз минг офаринларга
сазоворсан. Агар мени бошинг ҳаққи учун шу ғамлардан
қутқариб, севинтирсанг, банданг бўлар эдим.

XXIV

*Мажнуннинг Навфалдан айрилгани ва елоёқ отини ша-
молдек суриб, биёбонга йўл олгани; Зайдага йўлиқиб, аҳ-
волини маълум қилгани ва унга етган бедодликдан бунинг
ҳам кўнелига алам етгани; унга таскин бермоқ учун
ўзининг ҳамма нарсасини топшириб, Лайли қабиласи
кўчган ерга кетгани*

Бу саҳифаларга нақш берувчи наққош сўзни бундай ёза-
ди:

Вафодор Навфал қайтиб кетгандан сўнг, Лайлининг
эли йўга тушиб қолди. Чунки Навфалнинг бу иши уларга
қизиқ туюлди. Қайтишининг сабабини билолмадилар. «У
хийла қилаётир. Бизни ғафлатда қолдириб бошимизга ета-
ди», деган ваҳимага тушдилар. Ҳажга кетаётган кўчли
карвонлардек, улар ҳам даштдан кўча бошладилар. Бутун
мол-давлатларини ортишиб, бошқа бир манзилга жойлаш-
дилар.

У — толеи баланд, душманига ғолиб келган, бахтининг
шамъи ўта шуълаланган, уй ва рўзгорларини куйдирган,
иқбол оти чаққонлик билан сакраган, лекин ўзини тупроқ-
қа ташлаган. Бахтининг чаманида битган гул ҳидидан
бошига дардлар йиғилган, яъни кўнгли ҳурккан Мажнун
оромсиз кетиб борар эди. Замонасидан бахтсизликка учра-
ган бир дардмандга ногоҳ йўлиқди. Мажнун унинг юзи-
да ғам белгиларини кўргач, қайғуга тушиб сўради:

— Фалак бошингга нималар солди? Сени ким бундай
мушкул аҳволга мубтало қилди? Нима учун сен мендек
ғамга ботгансан, худо ҳаққи, аҳволингга нима бўлди?
Айт!

У, дард билан тўлган ғамгин киши, оҳ тортиб, бундай деди:

— Эй жўмард! Мен араблар ичида хўрланган, бедавлат бир бахти қаро одамман. Менинг ожиз ва бенаволим шу даражадаки, кунларимни тиланчилик билан ўтказаман. Лайли саройи — менинг паноҳим. Ҳай тупроғи эса — менинг суянчигимдир. У қабила одамлари мени «Зайд» деб чақирадилар. Ўзим эса аёлманд бир кишиман. Шу вақт Навфал деган жафокор, Мажнунга дўст бўлиб, унинг хизматини бажариб, яраш йўлини тўсди-да, Лайли элига қўшин тортди. Орадан ҳеч иш бўлмай, яна манзилига қайтди. Лайли эли эса, элни ғафлатда қолдириб, ногоҳ етиб келар-да, яна истаганича ўлдирар, ёндирар, деб ваҳимага тушдилар. Иш қўлдан кетгандан кейин юз тадбир қилсанг ҳам фойда бермайди.

Душман олдида шодлик қилиш журъатдандир. Шундай бўлса ҳам эҳтиёт бўлмоқ керак. Бу сўзга маҳлиё бўлишиб, халқни бир пана жойга кўчиришга тушдилар. Қабила аҳли кечаси йўлга тушдилар, тун эса, оламга зулмат сочар эди. Мен эсам кўчувчи элдан кўзимни олдим, натижада кўз очиб-юмгунча адашиб қолдим. Улар манзилга жойланибдилар; мен эса бошқа томонга кетибман. Куёш тонг йўлини ёритган чоғда, икки туя мишган киши йўлимни тўсди. Навфал қўшинларини тарқатиб юборганидан сўнг, булар ҳам ўз уйларига қайтиб кетишаётган экан. Улардан бирор пана ерга қочиб қутулмоқ менга қийин эди. Халтада бўлган озиқ-овқатларимни ва икки-уч танга пулимни ҳам, бошқа бор-йўғимни ҳам тортиб олдилар. Буниси ҳам унчалик эмас эди-я, улар мени қамчиладилар! «Пулингни нима қилдинг, айт, кўмган жойингни кўрсат!» деб урдилар. Баданларимни тилка-тилка қилиб юбордилар. Охири ҳеч нарса тополмагач, мени қўйиб, улар ўз йўлларига жўнадилар. Мен эса фурсатни ғанимат билиб бу тарафга юришга ошиқдим; энди эса, сенга йўлиқдим. Сен ҳам агар ўшалардан — саҳрода одам таловчилардан бўлсанг, билки, киссамда пулдан дарак ҳам йўқ; керак бўлса фақат нақд жоним бор.

Мажнун бу можарони эшитиб, отдан тушиб, уни қучқлади. Йиғлаб, деди:

— Эй мажруҳ дўст! Сенга жонимни фидо қилсам бўлмайдимми? Жоним баданингга шифо бўлсин. Бошим қадамингга фидо бўлсин. Навфал эли томонидан шундай ҳодисалар қилиниб, бунга сабабчи Мажнун бўлса, ўша сен айтган бахти қаро Мажнун мен бўламан; қўлингга тиг ол-да, кўнглинг тилаганини қил. Жисмимни истага-

нингча яралаб, кўнглимни ҳам пора-пора эт. Бу ишдан кўркма; мен хижолатдаман, ҳар нарса қилсанг ҳам розиман. Олам элидан номусга қоламан деб мени ўлдирмасанг, ўғирлатган пуллариңг эвазига отимни ол, олдирган нарсалариңг ўрнига, мана бу нарсаларимни ол,— деб барча кийган кийимларини ечди. Ва ҳаммасини унинг олдига қўйди; ушқур отини, қалқон, қилич ва ўқ-ёйини ҳам унинг олдига қўйди. Сўнг, унинг кўнглини кўтариб ва кечиримлар сўраб, оёғини ўпди. Деди:

— Агар қайтишингда яна Лайли саройига борсанг, саломимни етказгин, деб қайси тил билан айтайин; ёхуд шундай-шундай хабаримни айт, деб қандай айта оламан. Мен шундай қаттиқ хижолатда ва шу даражада қийин аҳволда қолдимки, буни сўз билан айтиш эмас, ҳатто ўйлаш ҳам мумкин эмас. Бу бало даштида сен йўл кўрсатувчи бўлдинг, сенга шундай илтимосларим бор: Ёр қабиласини излаб қайси томонга кетган бўлса ҳам етиб олгин, у макондан ҳаргиз юзингни ўғирма; бошингни ҳам у остонадан олма. Жисмингни унинг эшигида гард этиб, шукронасига жонингни ҳам садақа қил. Жон беришга кўнглиңг кўнмаса, менда жон билан кўнгил бор. Ҳар иккисини сенга топшириб, танимни тупроққа яширайин. Сен эса, жонимни эшиги тагида оёқости қил, кўнглимни ити олдига ташла!

Бу сўзлар Мажнуннинг ўзини ҳаяжонга солиб, эшитувчини ҳайратда қолдирди. Зайд Мажнунни таниб, унинг сўзларини англагач, ер ўпиб, ҳурмат қилди. Деди:

— Эй ишқ оятига сингиб кетган замонанинг яғонаси! У ҳажр тунининг умид тонги, йўқ, балки абадий қуёши, жамоли саодат осмонидан чиқадиган, покизалик пардалари юзига ниқоб бўлган Лайли, сениңг ғамингда шундай потавонки, сўзи элга дostonдир. Оғзида сениңг сифатларинг, кўнглида эса хаёлиңг жилвалапади. Сен бирор нарса десанг, мен унга етказиб, хабарингни айтсам. Бу хушхабар унга жондан ҳам ортиқ, балки дегаңларимдан ортиқ тушар. Менга раҳминг келиб, шунчалик нарсаларни бағишладинг. Унга мен сениңг хабарингни етказсам, у ҳам менга икки шунча нарсалар беради. Айтган сўзларингни унга етказаман, агар буюрса, жавобини ҳам келтираман. Икки дилором ҳам муродига етади ва ўртада мен ҳам мақсадимга етишаман.

Мажнун деди:

— Эй, мениңг айрилмас дўстим! Жон бағишловчи нафасинг яраларимга малҳамдир. Унинг ҳижрони мениңг тилимни лол этиб, сўзлашни ҳам маҳол қилиб қўйган.

Ниҳоят менинг ишимни сўрадинг, аҳволимнинг қандай эканлигини ўзинг кўрдинг. Мен бир дардманд, жудолик дардига тушганлигимни ва ким эканлигимни билдинг. Сен шундай дўстлик қилаётирсан, ҳар нарса десанг ҳам ўзинг биласан? Энди вафо расми сенинг шиоринг бўлсин! Бор энди, худо ёринг бўлсин!

Зайд худди фалакнинг учар отига мингандек, учар юлдузга ўхшаш отини сурди. Зайд тездан қабила томон от чоптирди. Мажнун ҳам қайтиб кетди. Мажнун жон-жаҳди билан Лайли қабиласи кўчиб кетган ергача югуриб борди.

Эй, ёр манзилининг насими, сенинг нафасинг жон атрини сочади! Ўша атирдан беҳуд бўлдим, жонондан хабар бергин, йўқса ўлдим!

XXV

Қуёш чашмаси саратон буржида макон топиб, ҳарорат зўрлигидан ҳаво гумбазий сардоба*ларида ва ўт тош ҳужайраларида яширинганида Мажнуннинг ўтдек изтироб ва шамолдек шитоб билан Лайли ҳашами ўрнига келиб, қўтир итни кўргани ва ит ўз ошнасига ялингандек, итга ялингани; элдан ҳайратангиз хитоб эшитиб, ваҳшатомиз жавоб бергани; ўша ит қошидан кийиклар суҳбатига етгани; унинг мушкин оҳусидан мушк сочувчи хабар етказгани

Бу майдонда тинмай югурган киши, сўз майдонида шундай ўйнайди:

Мажнун Лайлининг даман**ига етганда, осмон куёши ҳам сайр этарди. Ёз фаслининг туш чоғи бўлиб, жавзо ойининг энг жазирама вақти келган эди. Кун ўз ҳарорати билан жонга ҳалокат келтирар, Лайли каби жаҳонга ўт соларди. Ҳар бир эсган ҳароратли шамол, Мажнун нафасидек жароҳатловчи эди. Мажнун кум устида оёғи куйганидан, куюн тагида тинмай югурар эди. Осмондаги барча юлдузлар ҳам куёшнинг ҳароратидан ернинг соя-

---

* Сардоба — карвон ўтадиган йўлларда сув сақлайдиган чуқур қудук устига қурилган иншоот.

** Даман — одамлар яшаб, ташлаб кетган жой. Бу ерда Лайли яшаган чодир ўрни, унинг излари.

сига яширинган эдилар. Кўкнинг ҳам ҳарорати ошиб, бутун танига шафақлардан ўт туташиб кетган эди. Кимки тоғдан нишона истаса, уни бир тўда қизиган кул тасаввур қилар эди. Тоғ ичидаги гавҳарлар кул ичига кўмилган чўғдек кўринар эди. Иссиқ ҳаво дарёга ҳам тоб солган, унинг иссиқдан тўлғаниши эса ўзига гирдоб бўларди. Дарёда юзаётган ўрдакнинг оёқларини сувнинг қайнаши илвиратиб юборар эди. Сувнинг иссиқлигидан қутулиш учун оёқларини парда ичига олган эди. Кўк ипни ҳароратли табиат қандай оқартириб юборса, пурнур қуёш экинларни ҳам шундай қовжиратиб юборган эди. Бугдойлар қовурилган нўхатлар каби ёрилиб бошоқларидан ажралиб кетган эдилар.

Хирмондаги каклик, кирговул ва тустовуқлар ернинг қайноқ қозонидан қовирмоч тергандек бўлардилар.

Ўргамчи бўлса шувоққа парда солиб, шу парда ичида соялаб ётарди. Асад оғи бошланиб, итларнинг тили ергача осилиб қолган эди. Қуртларни ҳам иссиқ куйдирганидан ҳўл мевалар орасига яширинган эдилар. Қуёш меваларни гўрлигидаёқ қуритиб қўйган эди. Кўллар туби сувни тамом шимиб олган, сувсизликдан тани тарс-тарс ёрилиб кетган эди.

Ҳажр билан кўнгли бурдаланган, ғам билан жони куйган Мажнун, ногоҳ у ерга етдиким, қабила ундан кўчиб кетган эди. Ақл ва ҳушдан бегона ҳолда у дамани кўп айланди. Ерда нишонлар қолдириб, бутун хонадонлар у ердан кўчиб кетган эдилар. Унда-бунда қолган уй ўрнин кўриб, юзи билан остоналарини супурди. Айланиб юриб, тасодифан ўша санамнинг уйи жойлашган ерга етди. Кўнглига оловлар шундай туташдики, вужуд мулкани вайрон қилди. Ҳам жисмига, ҳам кўнглига изтироб тушди. Хусусан, кўнгил уйини безагувчи ишқ, унинг кўнглига бу даман ёр мақомидир, тупроғи эса жонига ватандир деган бир роз солди.

Унинг димоғи дилбар исини топгач, юрагидаги ишқ доғи янгиланди. Кўнглини ғам яна топтади, жони бесаранжомликка тушди. Кўнглидаги ишқнинг кўзғолони, жаҳонни ҳам пинҳона кўзгаб юборгандек бўлди. Унинг бу ўти бир лаҳза таскин топгач, у ғариб мискин яна ўрнидан турди. Қадамма-қадам манзил тупроғига юзиши қўйиб, ҳар қадамда саждалар қилди. Жонон уйининг ўрнини топгач, жонининг пардаси билан уни ёнди. Киприклари билан ерни супуриб, тупроғини кўзлари орасига яширди. Бало туйнугини беркитиш учун кўз ёшлари билан лой қилди. Тандир ичига кириб, бирпас ётди-да, ўтлик дами билан уни қи-

зитди. Кулларини кўзига сурмадек тортиб, кўз уйини сурмадек қорайтирди. Сўнгра охурга қадам кўйиб, сомон парчасидек бир нафас ором олди. Томидан териб олган ҳар бир донадан кўнглига муҳаббат уруғини экди. Ўз охидан бирдан куйган кигиз парчаларини бошидаги ярасига маҳкам боғлади.

Ҳар томонга оҳ уриб, югуриб юрган вақтда, ногоҳ бир қўтир итни учратди. Терисидаги яралардан гўшти қочқан, қашшдан аъзоси қизариб кетган эди. Ҳам оғзи-буршидан суви оққан, ҳам жисми бўғин-бўғинидан айрилган. Томирларидан қон қочиб, териси суякларига ёпишиб кетган эди. Аъзосида унда-мунда бир тук, у ҳам унга бир оғир юк бўлиб, юришига ҳам мажоли қолмаган эди, ҳатто қуйруғининг юкни ҳам кўтаришга ожиз эди. Лаблари бир-бирига ёпишмаганидан, тишлари иржайиб, гўё ўз ҳолига кулгаидек бўлар эди. Ўз аъзосига қарашга уялганидан, кўзлари чуқур тортиб кетган эди. Оғзидан чиққан нафаси, азоб-укубат насимидир. Букик думи эса меҳнат мим^{*}ининг думидир. Азобининг кириши ва роҳатининг чиқиши учун, унинг танига жароҳатлар юзлаб йўл ясаган эдилар. Бадани илма-тешик бўлиб, шу тешик тап унга тап хизматини ўтар эди. Яралари ичида қуртлар қайнашар, у яралар қуртлар учун ҳам юрт, ҳам озикдир. Қуртлар унинг ярасини кавлаб юборганидан тили билан ялаганда унга малҳамдек туюларди. Итнинг ҳар нафас ўша қуртларга тил теккизиши, худди душманга қарши қаҳр-ғазаб сочмоқдек эди. Қонли жасадига кўнган зоғлар лолага тушган доғларга ўхшарди. Ярага ёпишган чивинлардек уларнинг учиб кўнишлари янги яралар пайдо қиларди. Пашшаларни кўригани мажоли йўғу қушларни қувишга қандай кучи етсин? Мажнуун бу аянч аҳволни кўриб, паришон ҳолга тушди ва кўнгли баттарроқ бузилди.

Итга раҳми келиб, тўдага сари ёлбора бошлади.

«Эй менинг бошимга тож бўлганлар, кийган кийимлари ва рангу бўйлари муборак! Бошимдаги юзларча яраларининг нишонлари ҳар бирингиз учун ошиёндир. Охларим зарбидан пора бўлган кўнглимнинг тешиклари ҳар бирингиз учун ватангоҳдир. Бу харобага келиб жойланинг, чунки мен жабру жафо чекувчи кишиман. Кўзларимни чўқинг, танимини тишланг, итнинг кўз ва танини кўйинг! Агар шу ожиз итда қасдингиз бўлса, мен ҳам бир заиф

* Бу ерда мимдан мурод, унинг қуйруққа ўхшашлиги ва меҳнат яъни, азоб-укубат)нинг биринчи харфига ишорадир.

итман». Бу ялниниш-ёлворишлар кушларнинг парвойига келмаганини кўриб, овозининг борича вахшат солиб бақирди, кушлар бундан чўчиб, учиб кетдилар.

Ит олдинга келиб, унинг гоҳ товонини, гоҳ нотаваб гавдасини ўпди. Унинг танида кўпгина яраларини кўргач, ўз кўйлагини ҳам парча-парча қилиб, йиртиб олди-да, у пора-пора бўлган танининг яраларидан чиққан қонларни тозалади. Танидаги қонларни артгач, яраларини маҳкам боғлаб қўйди. Ўз кўйлагини унга кийгазди ва у кўйлакка қонли ёшларидан гуллар солди. Итнинг яраларини боғлаб бўлгач, юз дард билан мунгли кўйлади:

«Эй муҳаббат, вафо билан яратилган, кулфатларга тўлган жонивор! Бир вақтлар танинг соғлом ва кўнглининг шодлик, қувват билан тўлган эди. Кечалари кўршапалаклардек уйғоқ эдинг ва қоровуллар сенинг хушёрлигингдан бемалол кўкпори ичиб ётардилар. Ваҳиманг билан бўрининг кўзи жовдирар, ҳар тун унинг танига кўзинг олов соларди. Чангалларингга қоплоннинг кўзи тушган чоқда, ғуссадан бошдан-оёқ доғ (хол-хол) бўлиб қоларди. Йўлбарс ҳам сенинг олдинда ўлик ҳайвондек, тирногинг зарбидан унинг танида чизиклар бўларди. Сенинг отилиб сапчишингдан йўлбарслар ҳам ваҳимага тушиб, хижолат тортиб, кўзини юмардилар. Кафтларинг тушган ери эл настри гули ва изларингни Хулкар деб англардилар. Қўлларингнинг хинаси гоҳ кийик, гоҳ буғулар қондан бўлар эди. Бўйинингга шўх гўзаллар ип боғлардилар. Шоҳларнинг жиловни бошинг узра эди. Гоҳ газаб билан ириллаб, гоҳ кўк шери каби ҳайқирардинг.

Энди эса шундай аҳволга тушиб, ночорликда қолибсан. Сендан эл нафратланса, мен учун суҳбатингдир фахр. Бир куни унинг кўчасида ҳуриб, итлар билан тўс-тўполон кўпорар эдинг. Кечалари эса фиғон тортиб, унинг эшигида посбошлик қилар эдинг. Нега энди бир куни келиб, вафо учун бошингга тушар суяк? Нечун бир сенга лутф этиб, бўйинингга қалола* боғлади? Жоним таилларингга қурбон бўлсин, тишларингдан бағрим тешилсин! Илоҳо фалак сенинг барча азоб-уқубатларингни даф этсин. Аввалгидан ҳам чаккон, илгаригидан ҳам соғломроқ бўлгин. Бахт сенга яна йўлдош бўлиб, у эшикка яна маҳрам бўлсанг, ўзингни бегона олиб, мен хастани ҳам унутмагин. Жонимни ўша тарафга олиб бориб, кўчасининг туп-

---

* Итнинг бўйинига боғланадиган тасма.

роғига бағишла. Итлар билан қувишиб юрганингда, номимдан ҳар бири қошида тиз чўккин. Унинг кўчасида суяк кемириб, озикланаётган вақтингда, мен заифнинг жисмини ҳам ёд этгин.

Агар бахт ёр бўлиб, жононнинг ҳарамига йўл топсанг, давлатлилар ўша остонадан сени қувмасалар ва ҳеч бир кимса «кет!» демаса, кечаси ўша ҳарам паноҳинг, ётоғинг даҳлизи ичида бўлганда, ётиб, иягингни оёғингга тираб, тумшуғингни ўша эшикка қўйганингда, ҳеч кимга сездирмай, мен учун ўша эшикни ўп». Мажнун унинг оғзига кўзини суртиб деди: «Босган изларининг тупроғини ўпиб қўй. Тирноғинг билан менинг икки кўзимни ўй-да. босмоқчи бўлган қадамларининг ўрнига қўй».

Шундай сўзларни бирма-бир айтиб турган чоқда, йўловчилар кўриб қолдилар. Уни таниганлар жуда ғамгин бўлишиб, кўнгиллари бузилиб зор-зор йиғладилар. Танимаганлар эса Мажнуннинг аҳволидан ҳайратга тушиб, ўзгардилар. Бир куйган орадан чиқди ва бу можародан кўнгли эзилиб сўради:

«Эй ишқ ичида чўғ бўлган, йўқ, балки самандар бўлган! Баданинг шу ўтдан ясалиб, бағринг шу ўтдан таркиб топган. Зотинг ўт билан йўғрилгандир, сени фаришта десалар ажабланарлик эмас. Сифатларинг ҳам фариштага ўхшайди, зотинг ҳам малаксифат экан. Нега ит билан улфатсан, ит билан малак орасида қандай муносабат бор? Итга манзил бўлган ҳар қандай уйга малак тушмайди-ку? Ўртада шунчалик номуносибликлар бўлиб туриб, нима учун ёнма-ёнсизлар?» Мажнун оҳ чекиб, йиғлаб деди:

«Эй, муҳаббатдан беҳабар киши! Сени малак десам таажжуб эмас, чунки сенга ишқ насиб бўлмаган. Менга ўхшаганини малак демак, ёлғончиликдир, мени дев кўрса ҳам қочади. Бутун борлигим ҳам нобуд бўлган. Ишқ бутун вужудимни чунон ўртади. У ўтга зеҳн солганингда эди, баданимнинг кул уюми бўлганини кўрар эдинг. Ит юриб кетиб, шу кул тўдасида мақом тутса не ажаб? Агар ҳар қандай итга жароҳат етса, кулдан тани роҳат топади. Бу итнинг жароҳати кўп экан, уни шифо бергучи кулдан «кет» деб ҳайдаб бўлмайди. Йўқ-йўқ, унда итлик кўринмайди, итлик жаҳонда фақат менга хос. Ит мен, мен, халқ ор қилган мен бўламан. Бошдан-оёғигача яраланган мен бўламан. Кўп яралар танимни тугатдилар, у яраларимга малҳам бўлди. Баданида яралари бўлиб, ундан азоб чеккан кишига кимки дори-дармон билан даво қиларкан, унга жонини ҳам фидо қилса не ажаб?»

Менда юз туман жон бўлса эди, баданимда ҳеч қолдирмасдан ҳаммасини ҳам бағишлар эдим. Ҳаммасини унга бағишлаб, йўлида қурбон қилар эдим».

Шундай жозибали сўзларни айтгач, унинг жунуни (телбалиги) яна ҳаддан ошди. Ёдига дашт хайвонлари: кийик, қулонлар билан гашт этмоқ тушди. У итнинг қўлоёқларини ўпиб, кийиклар маконига қараб кетди. Ҳамсухбат улфатларини ахтариб, тездан биёбон сайрига тушди. Зайд Мажнуннинг хабарини Лайлига етказиш учун йўлга тушган эди. У ҳай қабиласига етгач, бир хилватда ой юзли Лайлини учратди. У пардалар ичидаги ғунча билан, бу ташқаридан туриб сирлашди. Зайд Лайлининг беқарор, девона ёри тўғрисида нимаики билган бўлса, ҳаммасини унга бирма-бир, қолдирмасдан, батамом айтиб берди.

Лайли унинг сўзини эшитгач, тортган оҳидан кўнглининг темири ҳам эриб кетди. Жонига шундай ўт тушдики, тутунлари бошидан ҳам ошиб кетди. Ўша тутунлар унинг бошига чиққан эдими? Ёки у қоп-қора анбарин зулфими эди? Бу хабарни эшитгач, олов ичида зулфи каби буралиб-буралиб ўзини унутди. Кўзидан ҳасрат ёшлари томиб, юз узр билан Зайд томонга боқди.

«Эй, сўзлари танимга жон бериб, хабарлари жисмимда қон юргизган! Жоним дардига даво топгучи сенсан, одам демайин, ғойибдан хабар келтиргучи сенсан» деб, кўп узрлар айтиб, унга қимматли тортиқлар берди.

Зайдни ташқарига чиқариб: «Буни олгин, ҳозирча қўлда бори шу, қилган хизматларингни унутмайман, юз шунча нарса берсам ҳам озлик қилади. Сен бир лутф этиб, вафо кўрсатсанг, мен зору мубталодан бир мактубни, девонавашимга олиб борсангу ҳам менга жавобини келтирсанг?»

Зайд дилбарнинг тилагини қабул қилиб, деди: «Жоним билан, бу менинг бурчимдир. Тез бўлгин, душманлар воқиф бўлиб қолмасинлар, бу ерда маҳтал бўлиб туриш зарар келтиради».

Лайли даво, қалам олиб, дарров нома ёзди. Кишиларнинг билиб қолишларидан қўрқиб, хабарчига номани махфий топширди. Хабарчи номани олиб, ул ғариб шайдога етказиш учун дашт томон кетди. Бутун аҳволларини айтиб, номани у бенавога топширди.

Мажнун аҳволни билгач, ҳолдан кетиб йиқилди. Ўша юз букилган номадек, Мажнун ҳам ерга ётиб букилди. У номани очиб ўқиди чкинг мазмуни шундай эди.

*Мажнун Лайлининг кеча тўлиб ойидек оппоқ саҳифада
лайлатулқадрдек номасини ўқиб, оғзи висол болидан ширин
бўлганда комига ари ниши санчилгани; қалам учини ари
нишидек тезлаб, жавобида қозғоз табақини шира қилгани*

«Кўнгилга ишқдан нур берган тангри оти билан бу номани бошлайман. Ишқ майининг даъвати билан одамлар балоларга мубтало бўлдилар. Шу ишқ майидан бир ҳўнлаган бағри қоп шўрлик маст бўлди, маст эмас, балки мажнун бўлди. Кимгаки у майини тортқ этган бўлса, фироқ захрини қўшиб, уни аччиқ қилди. Айрилиқ балосига гирифтор бўлганларга васл шифосини ҳам ато қилди. Булбулники зору ғамгин қилдимиз, гул кўйлагини ҳам чок-чок этди. Парвонанинг беҳад куйиб, ёниши, шамга ўтининг насиб бўлиши ҳам шундан». Сўз жавоҳирларини шундай сөчиб, сўнгра бу нуқтани зоҳир этди.

«Хитой нақшларига ўхшаган бу сатрлар, бир шикастанинг бир хастага ёзганларидир. Яъни мен зору мубталодан, балодан қутулмаган сенгадир. Эй менинг ишқ ўтидаги хасим, нечуксан? Кўнгли озор топган кимсасизим, нечуксан? Эй, менинг ишқимда беҳуш бўлмоқ учун, васл майидан бирор қултум тотмаган! Эй менинг фурқатимда бошига тош ёғиб, минг тош еса ҳам бошини яширмаган! Эй ҳажрим ўтида кул бўлган, бўлса ҳам, ҳар шуълани гул деб билган! Эй ғамим тикашини жонига урган, булбулдек ноласини жаҳонга тарқатган! Эй жинишлик зажирини кўлига солган, ваҳшийлар қуйруғини арқон қилиб белига бoғлаган! Фироқимда аҳволинг қандай? Иштиёқимда фикринг недир? Сочларингга хору хас ёпишса, ким уларни бир-бир териб олар экан? Бошинг фарқи қушларнинг уяси эмиш, у ердан қушларни ким қувар экан? Фалак парчалаган бошингга ким малҳам қўяр экан? Юзингга чанг-тўзон ўтирса ким қиларкин уни буткул покиза? Ғам тошидан тананг қонаса, уни кўз ёши билан ким ювар экан? Кафтингга кирган тикашларни киприги билан ким чиқарар экан? Ҳажр ўти танангни ёндирганда, у ўтга ким тупроқ сочар экан? Азобланган жисминг қумга йиқилганда сенга ким ғамхўрлик қилар экан? Ёлғиз ўзинг фарёд уриб, ҳар томон югурганингда, фақат соянг сенга ҳамроҳ экан. Тоғлар ораси исиб кетганда устингга фақат бойўғлигинга соя солар экан. Вайроналарда сени ғаминг ҳалокатга еткизса бошинг устида бойқушлар «дух» дея қичқирар экан. Айрилиқ оқшоми

бошингни олса, тонг сенга ёқасини чок этиб боқар экан. Ғамдан заифланиб даштда ётганинда қумлар сенга тўшак экан. Кечаси йиртқич ҳайвонлар атрофингда тўпланганда олдингдаги шаминг бўрининг кўзи экан. Қон ютиш учун пиёла ахтарсанг лоладан бошқа ҳеч нарса топилмас экан. Қошинга чибинлар ўтирар, бошингда қуюн айланар экан.

Кошки юлдузлари хира олам, менга ҳам шундай неъматларни бағишласа. Туну кун рафиқинг бўлиб, йўлсиз югуришда ҳамроҳинг бўлсам. Жаҳонда сен билан мен бўлсаму: бутун коинот бўлмаса!.. Гоҳ тўхтасак, гоҳ жаҳонни сайр қилиб юрсак-да, бу одам диёрида биздек яшовчи бўлмаса. Иккимиз дилхоҳлик билан умр ўтказиб, тинчлик билан васл гаштини сурсак. Баданимга бағринг паноҳ бўлса, қўлларим мудом бўйинингда бўлса. Бошинг гоҳ елкамга суянса, қошинг бағбақам маржониде турса. Гоҳ юзимга юзинг тегиб туриб, лабларим оғзингга баҳра берса. Сояга ўхшаб сен билан бирга ётсак-да, таним тилаган мақсадига етса.

Нима қилайки, фалакнинг беҳуда ғавғолари мени ушбу бахтдан маҳрум қилди. Сенинг ғаминг кўп бўлса ҳам, эр киши бўлганинг учун бу осондир, осон. Қайси томонга чопай десанг, этагингни тикангина тутади. Этагинг ҳам оёгингни боғламайди, унинг ҳошияси ҳам оёгингга кишан бўлолмайди. Бир мен ожиз нотавон, оёғи боғлиқ, йўқ, балки оёғи синиқ заифман. Не туришга майлим, не юришга ҳаддим бор, юз хил бало кишанларига гирифторман. Бир томон юзлаб аламлар уйида маҳбуслик, яна бир томонда ору номус. Эрлар мажлисининг зебу зийнати — шаробдир, хотин кишининг зебу зийнати — покизалик. Бу ишқ укубати устма-уст чирмашиб кетди, номус кетдими, ҳаммаси ҳечдир. Ғунча пардасини чок этса, раҳмсиз фалак уни барбод этади. Сенсиз ғамларим бирор лаҳза эмас, сеникдан кўп бўлмаса, оз ҳам эмас. Сен ўтли оҳ тортсанг, мен ўтни юрагимда ёқаману, лекин тутун чиқаролмайман. Ғамимда ҳар қанча оҳ чексанг ҳам, Навфал билан устимизга қўшин тортдинг. Қабилам юзига бало шапалоқ уриб, саройим аҳлига томон қўрқинчини солди. Отам ҳам мени ўлдириб, қонларимни ерга тўкмоқ истади. Мен шунчалик ранж ва озорлар ичида бўлсам ҳам, ёрим мақсадига эришсин деб кўнглим хушдир. Гарчи, воқеалар ҳалокатлидир, лекин юз мунча бўлганда ҳам ҳечқиси йўқ.

Яна, мана шундай афсоналарни ҳам айтадилар, гўё сен Навфал билан тил бириктириб, унинг безалган уйига кўз ташлаб, қизига уйланмоқчи бўлиб, оғиз солибсан.

Бахтинг ёр бўлсин, биллоҳ, мен бунга ишонмадим. Сенинг мақсадинг шундай бўлса, менинг ҳам мақсадим шундир. Бир куни боғда томоша қилиб юрганымда, у санамни кўрган эдим. Ўзи дуруст, элга меҳрибон, яхшигина жон деса ҳам бўлади. Ҳақ таборак сенга кўлдош бўлсин! Бу хайрли ишинг муборак бўлсин. Ўша билан хуррам бўлган чоғларингда, бу хастанни ҳам гоҳ-гоҳ эслаб қўй! Инсофни ҳам тарк этмагин, мени ҳам бир йўла унутиб юборма!»

Мажнун бундай мактубни ўқиб бўлгунча тани қаламдек титраб, мадорсизланди. Зайд олдига қайта-қайта бошини қўйди ва селдек кўз ёшларини тўкиб, арз этди: «Эй чок бўлган юракка чора изловчи, малҳам орасига ништарларни жойлаштириб келган! Келтирган номанг жонни азоблади, нима қилайки жавоб ёзгани асбобим йўқ», Зайд ўзи билан бирга қоғоз-қалам, снёҳ ҳозирлаб олиб келган эди. Ҳаммасини бир-бир Мажнун қошига қўйди, у эса жавоб ёзишга тушди. Зайд жавоб мактубини олиб турди-да, жадаллаб йўлга равона бўлди. Чопишда шамолга сабоқ бериб, мактубни дилрабога топширди. У суманбар хилватга кириб, мактубни очди, суман гули устига тушган анбар зарраларини кўрди. Бу қора сатрларга тездан назар солди, номадан эса шундай гавҳарлар тўкилар эди.

XXVII

Лайли Мажнуннинг кўз қорачиги ва киприги қалами билан жон саҳифасида ёзган юрак поралари шарҳини ўқигани; ишқ ҳамдардлиги тақозоси билан Мажнун кўнглининг жароҳатлари мунинг ҳам кўнглини огритгани; унинг ҳам қайгуланиб, еган-ичгани заҳарга айлангани

«Ишқ аҳли номидан қалам кўтарган тангри оти билан бу номани бошлайин:

У тангри шундай якка ва ягонаки, унинг ибтидоси номаълум, у шундай барҳаётки, охири — ниҳояси йўқ. Тоғ балчиғи устига дўл ёғдирган, қумтупроқ устига мола юргизган. Ҳар кимни пари юз айлаган бўлса, ўжарликни унга одат этган. Айрилиқ кулфатини қаттиқ яратиб, ишқ шарбатини аччиқ яратган. Бировни пинҳоний ишқ ўтига куйдириб, маъшуқни бераҳм этган. Неча-неча ошиқларни ношод, маъшуқларнинг истагини зулм қилган. Ошиқ кўнглини парча-парча этиб, маъшуқини бу ҳолда хурсанд

этган. Маъшук томон насимлар эдириб, ошқ ичига ўтлар туташтирган!» Мактубининг аввалини шундай сўзлар билан безаб, ундан сўнг куйидаги сатрларни бошлади:

«Ушбу ғам ва аламларнинг баёни — жоним саҳифасидаги бағрим нишонасидир. Ичи ғамингда қон бўлган менадан, ғами танимда жон бўлган сенга. Яъни расволик алангалари ичида ўртанган, афсона бўлган бу девонадан, гулюзлилар орасидаги парига ва юлдузлар орасидаги Шарк куёшига. Не ҳаддим билан дуо айлаб, юз мадҳ билан мақтайин сени? Мадҳингни айтгани тил қани, тил бўлса ҳам гапира олармиди? Кун васфини кўршапалак қайси куч, қайси тил билан айта олади? Савсан ҳар қанча тил узайтирса ҳам гулни таърифлашда соқовланиб қолади. Мен шулардек бўлсам ҳам, ноилож бир неча сўзларни дейман:

Эй ҳусн ўлкасининг подшоҳи, бутун ҳусн аҳли бу ўлкангнинг қўшинидир. Эй нозу карашма боғининг атиргули, атиргул эмас, балки ноз қилишни одат қилган гул. Эй лутф дунёсининг баҳори, юзинг баҳорининг лозазори бўлган. Саҳар ели гул сочганда, кокилларингни паршон айламасмикан? Машшота ўсма кўйганда, қошларингни қайрилма қилмасмикан? Хумор кўзларинг бемор эди, энди соғ ва равшан бўлиб кетдимикан? Рухсоринг ўтидаги қора хол элни ҳам ўзидек куйдирадими? Сумбул сочларинг гул баргига тегиб, оловга тушган қилдек ҳеч буралармикан? Юзингнинг тери ва тола-тола сочларинг, бу ҳар иккисининг жилваси бормикан? Оғзинг камоли торлигидан кўзга илашмас эди, сўзлаган вақтда у кўринармикан? Қадди-қоматинг юриш ҳавасига тушганда, жаҳон элини ўзига гирифтор этармикан? Ноз уйқусидан уйғониб, юз ноз билан элга сўзлармикансан? Кўйингда менингдек хас каби, ҳатто хасдан ҳам қадрсиз киши топилмайди. Бу оллоҳнинг иродасидандирким, эл бунинг ҳақиқий моҳиятини билмайди. Кошки кўзим ўйилса эди, кўз тугул, бошим кесилса эди. Кўзимнинг ул дилрабо юзига тушишини ва жон билан кўнгилнинг балога дучор бўлишини аввалдан билганимда эди, икки кўзимни кўр қилган бўлар эдим. Мен ким эдиму бундай абадий дардга йўлиқиш, заррага куёш ҳавасида бўлишлик нима эди. Бехосдан нигоҳим юзингга тушган бўлса, менинг нима гуноҳим бор эдики, бунчалик дарду балолар мен шўрликнинг қора бошига тушибди. Девона бўлиб жаҳондан чиқибман, хонумондан ажралиб овора бўлибман. Ҳар кун ўзга бир водий ватаним бўлиб, ҳар кеча яна бир даман қоронғу ерларида тунайман. Қумлар менинг кўрпа-тўшагим, кул-

чага ўхшаган қуёш эса менинг патириим бўлди. Гоҳ ваҳший ҳайвонлар билан дўст ва ҳамсухбат бўламан, гоҳ улардан ҳам беэман. Менинг ваҳшатим дашт бўйи ёйилиб, бутун ваҳший ҳайвонлар, ҳаттоки гуллар ҳам мендан қўрқиб қочадилар. Ваҳший ҳайвонлар ваҳшатимдан ҳайратга тушадилар, қушлар ҳам кулфатимдан ранжу алам топадилар. Бошимдаги кулфат ва балолар ақлга сигмас даражада кўп, ҳолсизлик эса мени ҳаддан ташқари заиф этибдир. Бир хил йўқлик менга жисм бўлипти-да, унга вужуд деб исм берилибди.

Шундай ҳолсиз ва кучсизманки, юрганда ўргумчак танобидан йиқиламан. Кўксимни ҳижрон тифи чок этганидан, ҳашаротлар кўркмасдан ичимга кириб жойлашганлар. Кўксим ичига кирган чибинлар гавго қўзғатиб, чумолилар кўзим уйига ватан қурганлар.

Шундай қаттиқ қийинчиликларни тортсам ҳам, ёдинг менга тириклик берар эди. Шу онда гавҳарлар сочгучи қаламинг билан ёзилган номанг менга тегди. Ул номани ўқиб, сўзларидан руҳландим, ҳар ҳарфидан юзларча шараф ва марҳаматлар топдим. Лекин у номада ёзилган икки сўз жонимга қайта-қайта ўт солди.

Биринчиси: Навфал воқеаси тўғрисида ёзганинг. Яъни «икковингиз қонхўр қўшинингиз билан менинг қабиламга тиф чектингиз» дебсан. Эй тавба, бу қандай балодирки, риштани аждаҳо санайдилар. Пашшанинг ўзи нимаки, у филлик хаёлига тушса, ёки шерлик кучини кўрсатишлик чумолига қолипими?

Воқеа шундай эди: у лашкарбоши (Навфал) мени кўрганда йиртқичлар менинг қўшимим эди. Ғамингда нота-вонлигимни ва ишқингда жонимнинг хасталигини билгач, бирнас қошимда ўтирди-да, ундан сўнг билганича сўзлади. Мен бўлсам дам ўзимда, дам ўзимни тутолмасдим ва бундай ажабланарли ҳол оламда кўрилмаган эди.

У сўзларкан, изтиробга тушганини кўриб, нима деб жавоб берганимни ҳам билмайман. Ул мени ўзи билан уйга олиб кетгандан кейин, ўзингга маълум ишлар бўлди. Унинг юрагидаги ўчни тездан англаб, жоним борича йўлини тўсишга тиришдим. Натижада ўч ханжарини қинига солди ва ўз уйига қайтиб тинчланди.

У мени алдаш учун уришган вақтда, менинг уйланишим тўғрисида ҳам гапирган экан. Унинг нималар деганини ҳам англамадим, ўзим нима деб жавоб берганимни ҳам билмайман. Эсимдан ҳам чиқиб кетган экан, номангни ўқигач, ёдимга тушди. Бундай ишларни менга нисбат бериш, мурувват аҳлининг иши бўлмаса керак?

Мен вафо кўраманми деб, бунчалик балоларни чекаману сен эса бундай муддаоларни хаёл қиласан. Сенинг ёзганларингни қандай рад қилай, хушсиз киши ҳар нарса қилса ҳам қилади.

Девоналик гавғосига мубтало бўлиб, бошдан-оёқ ўзимни йўқотганман. Номангга кўнги ва кўзим қурбон бўлсин, лекин сенга айтадиган битта сўзим ҳам бор:

Навфал тўғрисида айтганларингни мендан кўрма, мен мундай хатоларга бормаيمان. Бу ҳодисаларнинг ҳаммаси ишқим ва девоналигимдандир. Ишқ ва жунунга эса сен ўзинг сабабсан!

Уйланмоқ тўғрисида гапириб ўз ишингни менга тухмат қилдинг. Чунки Ибн Салом сенинг хаёлингни қилиб, ҳатто висолинг тамада юрибди. Отанг эса Ибн Салом кўнглини рози қилиб, у нима истаган бўлса кўнибди. Сенинг рози ва рози эмаслигингни билмайман, билмаганим учун тухмат ҳам қилмайман.

Ҳай-ҳай, бу қандай афсоналар, чегарадан ташқари қандай тароналар бўляпти-я?! Гўё ишқ савдоси йўлимдан уриб, хушимни телбалик шамоли совурди. Шуур билан сўзлаш шнорим эмас, беҳуда гаплар айтишда ҳам ихтиёрим йўқ.

Эй, парига ўхшаган ҳур! Мен телбаман, бу узрликдир, маъзур тутасан. Сенинг ғамингда нобуд бўлган эканман, нобуд кишидан маъноли сўз чиқармади?! Йўқнинг сўз ва хитобларини ҳам йўққа ҳисоблаш керак. Менинг йўлим йўқлик бўлган экан, сен бўлгин-да, бу йўққа ёр бўлгин.

Иқбол ва бахт ёринг бўлсин, жонлар эса сенга қурбон бўлсин...» Бу мактубни ўқигунча дилкаш ёр, букилган мактубдек қадди кўп букилди. Кечгача мактубдаги ҳар бир сўзни ўйлаб, нома каби буралиб-буралиб кетди. Ниҳоят ишсофга келиб, ҳақиқатан ҳам ўз сўзларининг жавоби эканини билди. Лайли ўз номасидан ташвишга тушди, бу нома эса кўнглини хурсанд қилди. Унинг маънодор, ўлчовли хатини Мажнун тумор қилиб тақиб олгандек, бу ҳам унинг хатини тумор қилиб тақди.

Эй мактуб ташувчи элчи! Ҳарна хабар сенга равшан бўлса айтгин. Бир сўз билан дардимга даво бериб, номанг бўлса менга чиқариб бер!

XXVIII

Мажнуннинг отаси дашт атрофини қуюндек кезиб ўз девониҳодини саргашталиқда топмоғи; жунун дашти қароқчилари ҳар дамда унинг хуши карвони одамларини савдойи-

лик сипоҳига асир этганидан ажиб ҳолатга тушиб қолгани; насихатлар хуш доруси билан уни бир лаҳза ўзига келтиргани ва ўзи билан уйига олиб боргани

Бу номани ёзган киши афсонани шундай маълум қилади:

Телба Мажнуннинг бенаво отаси ва юзларча кулфатларга мубтало онаси, кўнгилларини дардлар жароҳатлаган ҳолда, кўп вақтлардан буён ўғилларидан айрилган эдилар. Ўз ўғлини соғинган ота, уни топиш ниятида иттифоқо сахрога чиққан эди. Мабодо топиб олсам, фиғонзоримдан шояд у таъсирланиб, панд-насихатларим унинг афшонларини тўхтатса, сўзларим шояд уни ўзига келтирса. Юзлаб нукта айтишга тилини чоғлаб, сўзларим шояд уни уйга қайтишга мойил қилолса. Рухини шундай тоза умидларга тўлдириб, ҳар томонга тевасини чоптирар эди. Шундай ният ва орзу билан неча кун чопгач, охири Мажнунни бир вайронада топди. Мажнун учун бу вайрона ер хонумондан ҳам яхшироқ эди, лекин ўзи бу вайронадан ҳам харобароқ эди. Унинг қайғу ва аламлари ҳаддан ташқари, ақлга сизмас даражада кўп эди. Гоҳо чумолилар тутар ва гоҳо тупроқдан гўрлар ясаб ўтирарди. Гоҳо шошилиб кесак ташиш билан машғул бўлар ва у кесаклардан тепаликлар ясашга уринар эди. Гоҳ бошига тупроқ сочар ва гоҳ тишлари билан тирноқ олар эди. Гоҳ оёқларини дадил кўтариб, илдамлик билан деворга минар эди. У ҳар дамда баданларини чимдилар ва енгларини чайнар эди. Гоҳ бойқуш сайрашига ҳамдардлик билдириб, гоҳо бойўғлининг юзидаги чангларини артар. Бойқуш ҳам Мажнуннинг қўлига тортинмай қўнар, бум қуш бўлса ўз шохини бошига суртар.

У вайронанинг деворларига хат чизганида, ихтиёрсиз «ох» калимаси ёзилиб қолар эди. Замонанинг унинг бошига туширган яралари бошдаги сочлардан ҳам кўп эди. Қонли кўзидаги тикан ва чўплар, киприкларидан ҳам кўп эди.

Бундай ҳолатни кўрган отаси ҳайратга тушиб, ўз ерида қотиб қолди. Таажжуб билан деди:

«Бу ниманинг тимсоли экан, субҳоноллох, бу қандай аҳвол экан? Бундай одамзодни ким кўрган экан; бу тахлит одам ҳақида гапиришмаган ҳам эди-ку?!»

Бу аҳвол отасига жуда оғир туюлса ҳам, куйганидан унинг олдига боришга мажбур бўлди. Мажнун отасини кўргач, гўё оталик ҳаққини унутгандек ўзини бир чек-

кага олди. Отаси эса ёқасини йиртиб йиғлади ва ғамгинлик билан сўради:

— Эй, юзларча яралик кўнглимнинг парчаси, мендан нега қочдинг?

Мажнун ҳам ўз отаси экашлигини билиб, бир оҳ тортиб, унинг олдига йиқилди. Отаси унинг бошини кўтариб кучоқлади, йўлида жонини фидо қилмоқчи бўлди. Худди икки ҳамжинс ҳарф бир-бирига туташгандек, улар ҳам бир-бирларига шундай маҳкам чирмашиб кетдилар. Ҳар бир лаҳзада йиғи ва ҳижрон аччиғидан ҳаяжонга тушар эдилар. Ҳаяжонлари пасайгач, у заиф мискин, яъни Мажнуннинг отаси дедиким:

— Эй юрагимнинг пайванди ва кўнглимнинг парчаси, ота-онадан узоқлашган фарзанд! Кўксимдаги яраларни бунчалик сўкма, бағрим қонини бунчалик тўкмасанг-чи. Сенинг кўксинг ғамдан яраланган бўлса, менинг жигарим аламдан яра бўлди. Бирдам жигаримни қовламасанг-чи, унинг не хилда эзилаётганини кўрмайсанми? Сен дунёга келмаган вақтда, қонинг қонимга аралаш бўлганда, сени не муддаолар билан тилаб, садақалар бердим, дуолар қилдим. Очларни тўйғазиб, яланғочларни кийинтирдим, ўлдим деганимда сени топган эдим. Уч-тўрт ёшга киргунингча менга қўл чўзмаган ғам ҳам қолмади. Сен бир қатра сут эмгунча, мен юз қатра қонлар ютар эдим. Агар товонингга тикан киргудек бўлса, менинг жигаримга ништар санчилгандек бўларди. Илм ва одоб олиш мақсади билан мактабга борганимда, сенинг ғамингни еб, мактабга бориб келишингда ҳар қадамингдан бохабар эдим. Фазлу камолга эришиб, илму ҳунар эгаси бўлишингни тилар эдим. Бевафо дунёдан менга ўлим хабари келиб, таним нариги дунёга кўчмоқчи бўлиб, худди ота-онамни ва барчани бир-бир олиб кетганидагидек, мен ҳам ўлим тўшагида ётсам. Сен ўша вақтда қошимда ва гоҳ оёғимда, гоҳ бошимда бўлсанг. Тангри амри билан танимдан жоним чиққанда, ҳаёт шамим ўчганда, ип каби печу тобга тушасан, парвонадек изтиробга тушасан. Сен умримнинг давоми бўлиб, қабилам яна ёруғланади. Гарчи, шам нуридан ажралса-да, машъал қабила йўлини ёрита олади. Эл ичида отим ҳам йўқолмайди ва молу давлатим ҳам бегоналарга қолмайди. Қалъамга йиғилган хазина — давлатим бариси сенинг кўлингда қолади. Шамоллар ҳам у зийнатли уйларимга киролмайди, ҳеч кимса ҳам саройимга қўл чўзишга ботинолмайди. Руҳим авлодим билан шодланиб, қавму тўпим бахтли яшаяжак.

Мана эндиликда бу ишлар қошимга келди, айтганларим

бошимга келди, тонгимда кулфатларнинг қора шомни келиб етишди, шомимнинг жўнаш тонги отди. Бошимга ҳар ёқдан ғамлар ёғилди, битта ғамим сен туфайли юз ғамга айланди. Шамимга зулмат тушган, унинг сўнишига сенинг оҳинг сабабчи бўлди. Жоним қуши ҳар дам учишни тиласа, сенинг фарёдларинг уни чўчитади.

Жонинг бундай ишқ азобига тушишига ихтиёринг йўқлигини билар эдик. Ҳар қандай ишнинг ҳам этаги ва ҳар қандай фалокатнинг пироварди бор. Жаҳонда ишқ аҳлини кўрмаганмизми, ишқ водийсида югурмаганмизми? Бу ишда бундай тарзда мағлуб бўлиб юриш ақлли одамлар шаънига яхши эмас! Денгизга тушган ҳар бир бенаво, агар қўл-оёғи билан ҳаракат қилса қутулади. Ғарқ бўлган талпинса, чиқишга ҳам имкон топади, талпинмаса ўлмоғи ҳам мумкин. Сен ҳам бундай балода қолмагин, ўзингни бир йўла унга бағишламагин. Биллур қадахга тушган чумолига ҳам ундан чиқмоқ учун куч эмас, тadbир керак. Ҳар кишига қандай дард берган бўлса, давосини ҳам ўзи қилади. Ҳақ сенинг бошинга бундай балони солган экан, уни даволашга ҳам ожиз эмас. Бу дағдағадан ўзингни тортгин, ҳар қандай фикр қилиб бўлса ҳам чора тошгин! Бу дарддан бирданига қутулолмасанг, аста-секинлик билан қутулиш ёмон бўлмайди. Секин-аста бола мутафаккир бўлади, сокинлик билан қамиш ҳам қандга айланади. Агар киши юзга кирмоқни тиласа, унга юз йил сабр қилмоқ керак. Ҳар ким минора учига чиқмоқчи бўлса, чиқиш ва тушишда зиналар бирдай. Юқорига чиқиш қийин бўлса-да, ундан тушини осондир. Сен ҳам аста-секинлик билан йўл босиб бу ерга етибсан. Қайтиш тилагида бўлсанг, яна шунчалик йўл босишинг керак. Қайт энди, имконинг борида, давоми яхши эмас! Сенсиз мен бундай зору ғамгин, онанг ҳам сенсиз беқарордир. Оқшомдан тонггача мунгли товуш билан йиғлаб, тонгдан оқшомгача қонли кўз ёш тўқади. «Ўғлим» деб чеккан полалари чарх ўқининг қаддини эгади. «Бўтам» деб шундай зорланиб тўлғонадики, руҳидан асар ҳам қолмайди. Йиғлаб бошларини тошга ураркан, бошига урилган тошлар ҳам аламда қолади. Бу ўт димоғини куйдириб, оқ сочи эса юзига кофур сочади. Сенинг тоғдек кулфатлар тортишингни билганидан, унинг ҳам ғамлари тоғдек бўлди. Тупроққа йиқилмоғингни билгач, у ҳам тупроқ устига йиқилди. Сенсиз шундай дарду ғамларни тортабериб, бир-икки дамлик умри қолибди.

Мен ҳам, заиф онанг ҳам шу аҳволга тушиб қолдик; кел энди, ҳар иккимизга чора тошгин ахир! Ҳаётдан умн-

димиз кетиб; ўлиш чоғимиз яқинлашибди. Бегоналарни уйга яқинлаштира, исик ўрнингни совутма! Биз иккимиз сенинг гамингда ўлсак, сен тирик бўлсангу мотамингда биз ўлсак?! Бу ишда тангри сенга хитоб қилганда, ўйла-чи, нима деб жавоб берасан?

Отаси шундай таъсирчан илтижолар қилгач, Мажнун ҳам йиғлаб отасининг оёғига йиқилди. Киприклари билан отасининг оёқ остини супуриб, жавобида доноларча фикр юритди:

— Эй қабиланг эшиги менга қиблагох, оҳим дардинг ўтига бўлсин нур! Ўйлаган чораларинг хирмонини кўнглиминг ўти кул қилди. Сен ўйлаган сабрларни кўз ёшларим сели оқизиб кетди. Шунча гапирган гапларинг билан куйган кўнгил оловига сув урдинг. Йўқ-йўқ, доғ устига доғ солиш учун ўт ёқдинг-да, устига ёғ қуйдинг! Ҳар бир айтган сўзларингга жавоб бергани менда ҳад йўқдир. Сенинг ҳукминг жоним орзусидир, бу ҳукмин бажо қилиш эса менинг бурчим. Сенинг олдингда нималар ҳам айта олар эдим, жавоб бўлса ҳам у яна йўқ ҳисоб.

Лекин сенга шуниси ҳам яширин эмаски, бу ишларнинг ҳаммаси тақдирдан эди. Бу балоларнинг ҳаммаси менинг бошимга тушиб, расвойи жаҳон этди, бундай балоларнинг юз берини кишининг ўз ихтиёри билан бўлмайди. Ишқ ўти ундан чиққан бир учқун, бутун жаҳонга тўфон солади. Юз шўълани маконимга уриб, мингларча чақмоқларни вужудим хирмонига урди. Бир учқун хирмонга тушар экан, унинг куйишдан бошқа чораси бўлмайди. Раҳмсиз ишқ мингларча чақмоқлар ёғдирса, унинг қаршисида хашак нима ҳам қила олар эди. Ҳар қандай буйруғинг бўлса ҳам сўз қайтармайман, лекин мен энди Қайс эмас, балки Мажнунман. Сен ўйлаган сарв хасга айланди, эндиликда бўлса хас ҳам кул бўлди. Бу кулни яна қуюнлар айлантириб, сарвга ўхшатиб, осмонга чиқарар. Сен келиб менга назар солганда, мен бахти қаронинг бир жойда туришга майлим, ҳаракат қилишга мажолим йўқ, азоб-уқубатларга гирифторман эдим. Қочиним сени танимасликдан, балки танишингга арзимасликдан эди. Ваҳший ҳайвонлар орқасидан кетиш ярамайди, Наспос*ни одам қилиб бўлмайди. Сенинг итинг бўлсам дейман, лекин ўзимга итчалик ишончим йўқ. Ит одамга бевафоллик қилмайди, бошини олиб бир ёққа кетмайди. Мен, ўз эгасига узр айтиб ва бу даштда телба бўлган итман. Агар телба итнинг тузалиши ва ун-

* Н а с п о с — афсонафий ҳайвонсифат одам, маймун.

га ишониш мумкин бўлса, сен ҳам мени ақлли қил, ҳар ишни қилсам ҳам ишонгин. Узримни сенга айтдим ахир, ҳар бир ишимда афв сўрайман!— деб сўзини тамомлагач, дарров ўрнидан туриб, туя томонга қараб кетди. Туянинг жиҳозидан тезда арқон ечиб, уни ўз бўйнига маҳкамлаб боғлади. Арқоннинг бир учини отасига тутқазиб, деди: «Бу мубталога нима десанг деявер, қўлингда бўйни боғлиқ итман!» деб ўзини тўрт оёқлик қилди. Отаси эса унинг бўйнидан арқонни ечиб, ўз юрти сари равона бўлдилар.

Навоий жунун йўлига тушса, ким унинг ватан сари раҳнамоси бўлади?! Мажнундек отаси ҳам йўқ, ўз масканига бориш иштиёқи ҳам йўқ.

XXIX

Навфалнинг Мажнун қабиласи меҳмонлигидан қайтгач, Мажнун отасига мезбонлик қилгани; пайвандлик ипи ораларида маҳкам бўлиб, меҳмон уйига келмасдан Мажнун биёбонга азм қилиб, Лайли чўпонига йўлиққани; у чўпон итидек ялиниб, чўпон уни қўйлар орасига яширгани; Лайлини кўргач, қурбон қўйи (Мажнун) билан хўтан жайрони (Лайли)нинг йиқилмоғи; ҳар қайсини бир васила билан ўз қабилаларига элтганлари

Сўз карвонининг карвонбошиси хуруш билан шундай қўшиқ бошлайди:

Мажнун уйига келганда, ғамгин бўлган қариндошлари қайтадан шодландилар. Отасидаги нотавонлик йўқолди ва онасига ҳам янгидан жон кирди. Мажнунга чиройли, ипақдан тўкилган либос кийдирдилар. «Мажнун ўзига келибди» деган дарақ ҳар томонга тарқалиб кетди. Элга шоён бўлган бу хабар Навфалга ҳам бориб етган эди. Навфал ҳам ҳамиша Мажнуннинг ғамини еб, доим унинг фикри ёдини қилиб юрарди, яъни фикрини унинг хаёли билан банд этган эди, жонини унинг висоли ҳайратга солган эди. Мажнуннинг келган хабарини эшитган Навфал, кўп хурсанд бўлиб, бориб кўришни орзу қилиб, отланиб Мажнун қабиласига жўнади. Бундан хабар топган Мажнун эли ҳам, меҳмондорчилик тантанасини жойига қўйиб, уни шодлик билан кутиб олдилар. Мажнун ва бу эпчил лашкарбоши катта меҳрибонлик билан маҳкам кучоқлашдилар. Мажнун эли Навфалга иззату икром билан оқшомгача

меҳмонлик қилди. Навфал бундай меҳмондўстликдан жуда хурсанд бўлди, Мажнун эса ўз қилган ишидан лол эди.

Қуёш навфали ўзини яширганда, осмон мажнунни кўз ёшини кўпайтирди.

Юлдузлар сафар кулчаларини ёйиб юбордилар. Навфал отланиб йўлга тушди. Йўл бўйи ҳамма шод-хуррам кетар, Мажнун бўлса уйда ношод қолган эди.

Мажнуннинг отаси Навфалнинг келишини ўйлаб юрарди, меҳмоннинг бу ташифи билан муродига етди. Чунки Навфалнинг келиши қабилада унинг иззат-хурматини оширди ва шод-хуррам этди. У Мажнунни илгари кўрганлигини Навфалнинг ёдига туширди: «Лайли элига қарши уруш ҳозирлаб, Мажнун иши учун тиг тортган эди. Мажнуннинг ғамини еб, уни ўзига қуёв қилиш тилагини ҳам айтган эди. Бу ишга шаксиз майли борлигидан, бизнинг саройга келиб тушди. Шундай бўлмаганда Мажнунни кўриш учун ҳам келмас эди. Энди мен ҳам одоб, хурмат юзасидан бутун Ҳай қабила аҳлини тўплаб, унинг хизматига бориб хурмати бадалига хурмат кўрсатсам. Агар улутф кўрсатиб, бу таклифга рози бўлса, муддаомизни баён қилсак. Рози бўлса бахтдан қувонсак, йўқ деса яна қабилага қайтсак».

Қабиладаги уруғларни чақириб, уларга ўз мақсадини арз этди. Бу сўз ҳаммаларига маъқул тушди, тездан шу ишга киришишни лозим топдилар. Асл орзу Мажнун иши бўлганидан, унинг боришини лозим кўрмадилар. Бутун керакли нарсаларни тайёрлаб, ярим кечада Сурайё юлдузларидек бўлишиб жам ҳар турли тадбирларни кўриб, йўлга равона бўлдилар. Йўлда бу мақсад борасида, юз хил афсона сўзлаб, тугагач, янгидан бошлаб, шундай сўзлар билан ўзларини хурсанд қилиб борар эдилар. Кўпгина даштти босиб ўтганларидан кейин, Навфалнинг уйига кириб бордилар.

Навфал ҳам иззат ва икром билан меҳмонларни ўз уйига жойлаб, ором берди. Анча ўйин-кулги, ашулалар билан меҳмонларни жуда хурсанд қилди. Меҳмонлар қулай фурсатдан фойдаланиб, ўз тилаklarини Навфалга айтдилар. Навфалга уларнинг тилаги ҳам маълум бўлди, ҳам маъқул тушди ва шундай деди:

— Мен ҳам илгари бу сўзни Мажнунга айтиб, унинг ғамини еган эдим. Модомики унга шундай таклиф қилган эканман, ҳозир ҳам фикрдан қайтмайман. Сиз энди ўз қабилангизга бемалол бораверсангиз ҳам бўлади, тўй тайёрлигини ўзим бажараман. Сизнинг ортиқча ташвишга

тушишингизни мен тиламайман. Фурсатни ғанимат топиб, тайёрлигингизни кўриб, биз томонга келинг. Никоҳ шартлари шу тарзда бўлса, Мажнунни ўзимга фарзанд қилайин...

Никоҳ ваъдаси тайинлангач, меҳмонлар қайтишга қарор бердилар. Шодлик билан уйга қайтдилар, лекин замонанинг феълидан беҳабар эдилар.

Ўша кеча улар оромсиз, Навфалникига қараб кетганларида, Мажнун аламга ботиб уйда қолган ва кўзидан гулранг ёшлар тўқар эди. Ҳижрон ўти уни беқарор этиб, ишқ ихтиёрини қўлдан олган эди. Ишқ ўти аланга олди, қуйиб кетганидан беҳуд бўлиб уйдан чиқди. Бош яланг, оёқ яланг ҳолда гоҳ «хув!», гоҳ «вой!» деб дашт узра югурди. Мажнуннинг қомати ёй, охи ўқ бўлиб, дунёни нишонга олган эди. У бу ёйга ўқ жойлаб, дунёнинг кўзига урар эди. Унинг оҳлари ҳавода осмон бўйлаб сайр этувчи куёшдек юрар, ёрнинг муҳаббати уни қуёш чиққунинга қадар югуртирар эди.

Фалак кампирин эчкисини соғиб, сут қатраларини оҳисталик билан артди (яъни шарқдан оқариб тоғ отди). Шу сут билан барча хунарни ишлатиб, тездан тўғарак патирини кўрсатди (яъни қуёш чиқди). Шу вақт унинг кўзи бир гала қўйга тушди; чўпонни таниш кўриди. Мажнунни кўрган чўпон ҳам ҳурмат билан унинг аҳволини сўради.

Мажнун деди:

— Эй муборак юзли, Мажнун сени қайда кўрган эди? Ёруғ юзинг менга ошна кўриди, дардимга сўзинг даво кўриди. Сен ҳам мени иззат қилдинг, мен ҳам сенга эркаландим.

Чўпон унинг оёғига бош қўйиб, қуйидаги сўзларни айтди:

— Менинг ишим чўпонлик, қўй билан кўзига меҳрибонликдир. Бу тилсиз галанинг ҳамзабони, Лайли қўйларининг чўпонидирман. Сени бу қабилада азоб билан сабоқ ўқиган чоғларингда кўрган эдим. Ишқингнинг азобини ҳам биламан, ҳар қандай чора бўлса ҳам қўлимдан келади!— деди-да, Мажнун товонига бошини қўйиб, қошини этикларига нағал қоққандек бўлди. Мажнун деди:

— Эй нафаси баданимга қон бериб, сўзи танимга жон бағишловчи! Ўлқини Исодек тиргизиб, ажойиб мўъжизаларни кўргазасан. Йўқ-йўқ, чўпонликдаги Мусосан, қўлингдаги таёғинг ҳам аждарга ўхшагандир. Мусо нима, балки йўлимнинг Хибири ва ғам зулматида менинг паноҳим бўлдинг. Менга оби ҳаёт бергин, яъни, Лайлини узоқ-

дан бир кўрайини. Хижрон билан жоним жуда хаста бўлган, раҳм қилгинки, жуда нотавонман!

Чўпон деди:

— Эй ақл-фаросат эгаси, оқшомгача менинг ҳамсух-батим бўлгин. Мен бутун тадбирларини кўриб, ишингга бир чора толайини.

Мажнун эса уни дуо қилди, лекин бир кун унга худди бир йилдек туюлди.

Қуёш мағриб томон юз тутгач, чўпон ҳам кўйларни Лайли қабиласи томон ҳайдади. Бир кўй терисини дарров Мажнунга бериб, деди:

— Устиңга ёнингин. Бу терини ўзингга кўйдек кийим қилиб, бошдан-оёғинггача ўраб олгин. Кўй, эчкилар орасида энгаш, ошиқ бўлсанг бу вақтни ғафимат бил. Баҳор ос монига чиққан қуёш каби, пари юзли гўзал, яъни Лайли, қизлар билан ўйнаб-қувнаб, кўй соғишни томоша қилиш учун келади. Сенинг бошингга етиб келгач, истаганингча уни кўрасан.

Мажнун кўй терисини ёнишиб кўйлар орасига кириб, қадини букиб эмаклади. Замонаки бу фитнани чиқаргач, у тўрт оёқлаб борар эди. Кўйлар қабилага етганда, қизлар томошага чиқиш учун ошиқдилар. Қизлар юлдузлар каби тезлик билан чиқдилар: Лайли улар орасидаги мохитобон эди. Бу ойнинг ишқ билан азоби ортиб, ўзи паришон, зулфи ва холи қоп-қорайган эди. Айрилиқ ўтидан юзларига тоб тушиб, гул барги каби юзи кўз ёшлари билан сероб бўлган эди. Қоқиллари йўлини супуриб, оламга ғавғо, тўполоннинг чанг-ғуборини сочар эди. Фитна унинг кўзига сурма тортиб, жон олиш учун кўзини қорайтирган эди. Юз шуъласининг тутунларидан қора рангга кирган киириклари эса ўлдирмоқни чоғлар эди. Унинг ўтлиғ юзи шундай жозибали бўлганки, Мажнунни ўлдириш у ёқда турсин, доноларни ҳам куйдиришни чоғлайди.

Шундай жамол ва юз ноз-ғамзалар билан етиб келди. Мажнун у паризодни кўргач, ҳаёти тарзи барбод бўлди. Фалақни тешиб юборгувчи бир оқ тортиб, кўкни унга филоф этди. Сўйилган кўйдек типирчилаб, кўйлар орасига йиқилиб қолди. У мадорсизланиб шундай бир нола чекдики, кўйлар хуркиб қоча кетдилар. Ҳар бириси ҳар томонга дув-дув қочдилар, фақат ўртада ғариб, гирён (Мажнун) қолди.

Мажнуннинг ўтлиғ охи Лайли юрагини ўртаб юборганидан, «нима аҳвол бўлди экан?» деб ёнига келди. Қараса, бир пўст ётар, пўст орасида эса маҳбуб ётар яширин.

Ниҳоят ғам ўтидан тани қорайиб, мушк устига мушк тортган (яъни тери ёпинган) эди. Унинг мушк каби қорайган ҳолсиз гавдаси, Лайлининг паришон соч толасидек ётар эди.

Гул юзлига бу воқеа маълум бўлгач, у ҳам бир оҳ уриб ҳушидан кетди. Тупроққа тушган нурдек, сарвқомат ҳур ёри устига йиқилди. Ишқ ичида тани ҳолсизланган бемадор Лайли ёр билан бирга ётди. Ошиқ ишида содиқ бўлса, маъшуқи бошида ошиқ бўлади.

Икки дилхоҳнинг бундай йиқилишидан қизлар огоҳ бўлиб қолдилар. Гул юзлини дарров кўтариб олдилар. Булар ҳушсиз ҳолда ҳам бир-бирлари билан қовушолмадилар. Қизлар турли баҳоналарни топишиб, Лайлини олиб кетдилар. У кимсасиз ғариб, ҳушсиз ҳолда саҳрода қолди, чўпон эса ҳайратда қолиб, чора излашга тушди. Агар қабила аҳли бу воқеадан хабар топса, уни бир нафас ҳам тирик қўймасди.

Шу вақтда икки туя минган киши туяларини жадаллатиб, етиб келишди. Улар Мажнунни бу ҳолатда кўриб, дарров бир тевани чўқтирдилар. Тездан оёқ-қўлларини боғлаб, туяга маҳкам боғладилар. Қабила аҳлига билдирмай, шамол тезлигида йўлга тушдилар.

Достонларни нақл қилгучи бундай дейди: Мажнуннинг отаси уйга қайтганда, ўғлининг ўша кеча кетганлигини билиб, уйда бсором кўп йиғлади. Йиғлай-йиғлай изидан бориб, Мажнун ётган жойга ҳам етди. Уни топиб, тевага боғлаб, жадаллик билан уйига келтирди. Уни қабилага келтиргунча, жони юз марта оғзига келди. У чўлдан қабилага келтирилганда ҳушсизлигидан қўй ва чўпонни ҳам эслай олмас эди.

Эй, тўғри йўл даштининг чўпони, итинг бўлайин, ўз ёнингга олсанг-чи! Сен билан машғул бўлиб иш бошладим, сен ҳам илтифот қилиб менинг қўлимдан тутгин!

XXX

Мажнунни отаси кўп насихатлар билан Навфал ҳашамага олиб боргани; Навфал сур асбобини сурур билан чиқаргани; никоҳ ипи ақди тузулиб, у маҳкам бўлмасдан бурун узулгани; бир ошиқ маъшуқи васлидан умид топгани, яна бир ошиқ маъшуқи васлини тилаб елиб кетгани

Сўз дурларини терган машшота бу ҳикоя қизига шундай жилва берди:

У зори шайдо (Мажнун) уйга келганда, ўз хушида эди. Отаси йиғлаб, шикоятлар қилди ва яна кўп панд-насихатлар айтди. Ўз оғир аҳволдан отасига бир сўз ҳам деёлмади, ниҳояти хижолат тортганлигидан отасига қарай олмасди. Отасининг тортган азобини кўргач, таъсирланиб, ўзини ерга ташлади. Юзларини ерга кўйиб, қулогини тутиб, қайта-қайта отасининг оёқларини ўпди.

— Сенинг лутфинг паноҳимдир, гуноҳимни кечиргин ахир!— деди.

Отаси ўз ўглининг шундай ожизона эътирофини эшитгач, деди:

— Сени бу аҳволдан қутқазиб учун, бутун қилган ишларингдан қайтиб, нима иш буюрсам шунини қилсанг. Менинг ризолигимни олмоқчи бўлсанг, шариат нима буюрсин шунини қабул этгин.

Мажнун жувонмард, эҳсонли ва мурувватли кишилардан эди. Унинг ақли хуши жойида бўлганда беодоблик қилиши мумкин эмас эди. Одоби улуғ одамлардек, расми одати авлиёлардек эди. Аввал худонинг ризолигини, ундан сўнг ота-она ризосини тилаб, деди:

— Сен нимадан ризо бўлсанг, уни бажариш менинг бурчимдир. Хукм эт, қандай иш тутайин, айтганларингнинг қилишда менда не имкониятлар бор?

Отаси бу гаплардан хурсанд бўлиб, Навфалнинг иши тўғрисида сўз бошлади:

— Навфал бутун Араб элида, йўқ, балки бутун оламда ягонадир. Сенинг учун у кўп алам тортди ва ишларинг учун кўп азоб-машаққатлар чекди. Тақдир азалда йўқлигидан, сенинг ишингнинг битказиб учун бирор чора тополмади. Унинг чеккан азоблари бўйнингдаги қарзидир, ундан узр сўрашинг фарздир. Энди унинг ризоси ва хаста отангнинг ҳам илтимоси шундайдир; у билан қариндошлик тариқини тузиб, сени унга фарзанд этсак. Унинг парига ўхшаган, бошдан-оёқ чирой, дилкаш бир қизи бор эмиш, Иффат ҳарамидagi у гўзалнинг кўйида юзларча қабила-лар саргардон. Унга етишмоқ орзусида бўлганлар беҳисоб эди, лекин уни сўрашга жасорат кўрсатолмасдилар. Бу иш билан фахрланаман, агар қайтарсанг ва орқага сурсанг, кўрқинч, ваҳималар келтиради. Мени ризо қилмоқчи бўлсанг, ўзинг ҳам ризолик бериб, бу ишни ҳал қилмоқни менга топширгин!

Шу йўсида Мажнун тилини боғлаб кўндирди, унинг ризосидан хурсанд бўлди. Хушвақт бўлганидан, оламга сизмай бутун қабила аҳлини ўз уйига чақиртирди. Бу тантанага керак бўлган бутун нарсаларни ортиги билан

тайёрлади. Мажнунни кеча ва кундуз каби киш ва ос* ли-
бослари билан ясаптирдилар. Ҳеч иш билан вақтни зое кет-
казмасдан, тезликда Навфални кига жўнадилар. У ҳам бу
воқеадан хабар толиб, бутун хеш-ақрабосини тўплади.
Катта тўй маросимини ясаб, меҳмонларни базмга кел-
тирди. Хурсандчиликка берилишиб, неча кеча-кундуз май-
хўрликлар бўлди.

Шодлик тантанаси тўхтади, базмдан май косалари
кўтарилди. Гул юзли келин билан куёвнинг ҳар иккала-
сини зеб-зийнатлар билан ясаптирдилар. Қизни ойдек тўқ-
қиз ниқоб ва пардалар ичига қўйдилар. Куёвни базм
ичига келтириб, кишилар орасига ўтиргиздилар. Исонамо
мўъжизалар кўрсатучи хатиб, ҳақ ҳамду саносини ўқиб,
ой билан куёшни никоҳ қилди ва уларнинг бошларидан
кўн кумуш ва олтинлар сочдилар. Куёш ҳам келинлардек
яшпринди, тун ҳам куёв каби ер узра ёстанди. Олам
ҳам бу ишни мувофиқ кўриб тўққиз табақда, тўққиз
осмоннинг юлдузларидан сочқи келтирди.

Буларнинг иккови учун уй ичида тахт ясатилиб, кўр-
палар тўшалган эди. Ўйин-кулги, вақтичоғлик билан улар-
нинг икковини келтирдилар, лекин куёв билан қиз чандон
кулмас эдилар. Мажнунни парига яқин ўтқазиб, ўз хари-
дорига топширдилар. Навфал уй теварагини кишилардан
холи қилди; элнинг ҳам қатнови тўхтади. У атрофда
ҳеч қандай киши ва жонзод ҳам қолмаган эди. Вақт ярим
кечага яқинлашганда, эл ҳам ўз уйларига кетиб, уйкуга
ғарқ бўлдилар.

Навфал май ичиб, узоқ ўтирди, турли-туман хаёллар-
га борар эди. Шу хаёллари билан яширин уй олдига
келди. Секингина уй кизини йиртиб, ўша тешиқдан мў-
ралади. Қизининг ўрnidан туриб, Мажнун қошида ер
ўпаётганини кўрди. У деярди: «Эй, тапхо (йиғит), эй
пок муҳаббат юзингда балқиган, ҳам вафо нури тег-
рангда шуълаланган, ишқ ичра замонанинг яғонаси! Мен-
га ҳам равшан, элга ҳам маълум бўлган бир сўз борки, у
ҳам бўлса, сенинг Лайли кўйида нотавонлигинг, ишқиди
жаҳонга дoston бўлганингдир. Унинг ғами кўнглингди маҳ-
кам жойлашиб, ишқи бўлса сенга топширилганидир. Кўн-
глингни унинг ўтидан совутмайсан, унинг борлигида ёр
тутмайсан. Оталаримизнинг ризоси натижасида шундай
ишларга дучор бўлибсан: ишқ ўлкасининг шоҳисан, ишқ
аҳлининг ўтидан хабардорсан. Ишқ запжирига оёғи боғ-

---

* Яъни қора ва оқ нўстнлар.

ланган, менинг ҳам бир дардмандим бор. У дардим ўтида куйгандир, мен ҳам ўшани деб хароб бўлганман. Лекин иккимизнинг ҳам ўтимиз яширин, на уни, на мени эл билмайди. Ўзинг ўйлаб қара, у ҳижронга асир бўлган, сен билан мен учун бўлаётган бу тўйни эшитиб қолса, бу кечада унинг аҳволи нима бўлади? Умрининг кунига завоЛ етишади-ку!

Сирларимни сенга айтдим, энди сенга бир ўтинчим бор: Мен туфайли маломатга қолсанг ҳам, шу оғир сўровимга рози бўлсанг, мени халқ олдида обрўсизлантирмаслик учун, бу ердан туриб кетсанг. Кимки бу воқеадан хабардор бўлиб, сени маломат этса ҳам, мен элнинг қахрли мазамматига қолмасам, сен шундай маломатларга ўзингни тутсанг. Менга сендан шундай мурувват бўлса ва шундай мардлик кўрсатсанг. Тангри таолодан умидим шуки, пок ва нодир Лайлини ўз паноҳига олиб, ҳар бир бало-қазодан омон сақласин. Ҳажрида сени сабр ва тоқатли қилиб, васлини ҳам сенга насиб этсин!»

Мажнун бу сўзлардан озор тортиб, бечора қизнинг аҳволига зор-зор йиглаб, деди: «Эй кўнгли ранжиган! Ўз ишқ ва муҳабатингга хурсанд бўл! Ёрингга вафо этмоқ шиоринг бўлсин, тангри ҳамisha сенинг ёринг бўлсин. Менинг ҳам ичимга қайғу чўкканидан, тоғ-водийларга кетмоқчи эдим. Сенинг кўнглинг учун юрагим ғоят куйган ва қайғуда ўлтирган эдим. Сен шундай лутфни изҳор этдинг, энди қандай қилиб сенга миннатдорлик билдирсам? Ўзимнинг ҳам кетиш ниятим бёр, кетсам сендан нима деб хафа бўламан. Мен ўзим ҳам шу соатда кетмоқчи эдим, сен сафаримга мадад бердинг. Миннатни сенга эмас, ўзимга, балки жоп билан икки кўзимга қўйганман».

Шундай дуолар ва эҳсон-мурувватлар бағишлаб, Мажнун ўрнидан турди. Ака-сингиллик меҳри билан, сингидан кўп афвлар сўраб, уйдан чиқди-да, яна ҳам саҳросига қараб кетди. Қиз билан қуёв орасида бўлган шундай сўзларни, шундай қизиқ аҳволни кўрган Навфал, жинилардек ва май устига наша чеккан кишилардек ўрнидан туриб, уй томон ганграган ҳолда кўзгалди. Кўргайларини эсга олиб, уялганидан на айта олар эди, на сақлай олар эди.

Уйнинг бир бурчагида қизнинг ошиғи қахр ва ғазаб билан беркиниб турган эди. Қўлига кескир ханжар олиб, агар улар ишратга юз қўйсалар, ҳар иккаласини ҳам ҳалок қилмоқчи ва ўз кўксини ҳам чок этмоқчи эди. Бечора ўз ишқида пок эди, ишқ унга ўтти гулзор этди.

Мажнун ишига таслим бўлиб, ишқ маслагидан таълим

олди. Унинг изларига пешонасини қўйиб, қилмишларига офаринлар ўқиди. Ўз дилдорининг ғойибона вафосидан хурсанд бўлди.

Бу яширин меҳр-муҳаббатдан беҳуд унинг шавқида тоқати-тоқ бўлган жазман йигит уйга кириб олган эди. У ерга йиқилиб, жонини тупроққа қўшди. Маъшуқа ўз нотавонини кўриб, ўзини юз машаққат билан фиғон чекишдан тўхтатди. Меҳрибонлик билан бошига соя солиб, бошини кўтариб, кўнглини олди. Буларнинг орасида йиллар бўйи давом этган бу ишқ ҳарорати кундан-кунга зиёда бўла бориб, шу тунги васл давлати буларнинг қўлига кирмасдан келар эди. Бир-бирларига муҳаббат изҳор этишиб, бир-бирларининг дийдорларидан маст бўлдилар.

Шу кеча ҳар икков ошиқ учун нафс муроди бўл-маса ҳам бошқа ҳамма нарса муяссар бўлди. Висол майдан маст бўлганликларидан, тонг отгунча бир-бирлари билан сўзлашолмай чиқдилар.

Тонг қуши нола чекканда, ошиқ ҳам хайрлашиб, ёр билан топишганига хурсанд бўлиб, чиқиб кетди, маъшуқаси ҳам ғамдан озод бўлиб қолди.

Тонг келинининг юзи тўлишиб, оқаришиб кела бошлаганда фалак машшотаси унинг юзига қуёш кўзгусини рўбарў қилди. Тўй аҳли тонг саҳарлаб, шодлик билан қиз ва куёв олдига келдилар. Уйда икков эмас, бири бир, қиз ёлғиз эдию лекин куёв йўқ эди. Мажнун эли ўша ерда ғамга ботиб, ўлимга ҳам рози бўлдилар. Аҳволнинг нима-лигини билган Навфал, нима дейишини ҳам билмай, тили лол бўлиб қолган эди. У Мажнун элидан кўп узрлар сўради, айтар сўзи сар-басар узр эди:

«Тангрининг тақдири экан, тақдирнинг чораси бўлмайди. Бу ишларга сиз ҳам, биз ҳам, ўғил ҳам, қиз ҳам гуноҳкор эмас. Бу аҳволлар тақдирдан бўлди, шукур қилинг, ортиқча ғам тортманг!» Шундай узрлар билан уларни узатиб қайтди-да, узалиб ётди. Дард-машаққатлар берган бу сир, унинг жисмини касаллантириб, кўрпага ётқизди.

Эй доно табиб, беморман, лекин текширишинг мувофиқ эмас. Бу яширин ғам жонимни олмоқда, ё уни даф эт, ё жонимни бағишла.

XXXI

Фалак золи найрангининг ўзгариб туриши Мажнунни Навфал қизи висолига еткурмай туриб айиргандек Лайлини

ҳам Ибни Салом маломатидан саломат айириб, ҳажринг қаро тунда икки номуродни муродга еткурғани ва бадансиз руҳни руҳсиз баданга киюрғани; руҳ билан бадан васли муяссар бўлгач, фироқ тигини суриб, ўша сув билан бу висол ўтини ўчирғани

Бу саҳифаларни чизган қалам, афсонани шундай ҳикоя қилади:

Ишқи кўпроқ ҳийла ва алдовдан иборат бўлган фалак, бир неча кун Мажнун билан ҳазиллашиб, йўқ, балки, беҳаёлик билан уни уйланишга буюрди.

Иттифоқо Ибни Салом уйланиш учун тўй анжомларини тайёрлади. Бутун керакли нарсаларни ҳозирлаб, Лайли қабиласига от сурди. Улар ҳам меҳмонларнинг келиш хабарини эшитиб, Ибни Саломни уйга бошлаб жойлаштирдилар. Унинг билан келган одамларни ҳам қаршилаб, май базми қурдилар. Одатда бўладиган зиёфатни, ҳаддан зиёд катта қилиб ясадилар. Бир неча кеча-кундуз айш сурдилар, кечалар ҳам, кундузлар ҳам майсиз ўтмади.

Никоҳ тузиш соати келиб, бу тўй таптанасини яна ривожлантирар эди. Белгиланган пайтда қабила аҳли ҳам тўпланди. Бўлмағур, бемаъни сўзларни ўқувчи хатиб ҳам никоҳ аҳди билан куёвни боғлади. Никоҳ иши саранжом бўлгач, Лайли ҳарамни томон юрдилар. Мингларча жафоларга йўл қўйишиб, у ойни аждаҳога топширмоқчи бўлдилар.

Ёрнинг қўли қўлига яқинлашганда у ажойиб воқеага дуч келди. Ибни Салом табиатида хафақон касали бор эди. Агар майни кўп ичса, шундай тўлғанишга тушар эдики, ҳатто нафаси ҳам тутулиб қолар эди. Бир неча кун тўхтовсиз ичишни давом қилдирганидан, ўша касали яна кўзгаб қолди. У ҳушидан кетиб, ўлган кишилардек йиқилди.

Шундай қилиб ҳаётдан ажралгач, тўй мотамга айланди. Халойиқ ҳам уни ўлган ҳисоблаб, тездан бир уйга келтирдилар. Барча тўпланишиб, куёв бошига йиғилдилар, келин билан ҳеч кимнинг иши бўлмади.

Бечора келинни шундай фикр босган эдики, қаноти синган товусдек мажолсиз эди. Кўнгли юз хил шубҳалар билан банд бўлиб, минг хил ўйларга борди. Ўзини ўлдириш учун бир заҳарлик пичоқ яшириб қўйган эди. Агар душман ўз мақсадига эришгудек бўлса, чор-ночор ўзини ўлдиришга қасд қилган эди. Ёт кишидан қутулиб, ўз ёрига вафодор бўлиб оламдан ўтишни ўйлаган эди.

Ўзига урмоқчи бўлган заҳарли пичоқ, гўё ёвнинг баданига қор қилган эди.

Бу кеча фалакнинг иккиюзламалиги кўп ажойиб воқеаларни юзага келтирди. Бири шундай эди: жонлари дардга тўла бу икки шахсни, фалак денгизи мавж уриб турганида ҳар иккаласини ҳам айрим-айрим уйлантирмоқчи эди. Буларнинг ҳар бирини бошқа биров билан жуфт қилди-ю, ҳар икки гавҳарни ҳам бежирим сақлади. Яна бири шуки, бу икки ғамли воқеа бир кеча ичида бўлган эди. Худди шу кеча булар тезликда бошқаларга ўз бўлмасдан, ёт бўлиб айрилишдилар.

Гўё шу воқеалардан назарини узмаган мунажжим; бу ишларни маълум бир соатга тайин қилгандек эди. Лекин бу ишда булар ҳам ожизлик қилар эди, яъни «мунажжимлар — алдоқчидирлар».

Алқисса, куёв ҳолдан кетиб, кучсизлик унинг танини поймол қилганда, ўша кеча бутун эл ва аёл, кампир, қизлар унинг бошига тўпланган эдилар.

Лайли у балодан озод бўлиб, ғамгін кўнгли хурсанд бўлди. Ўзининг қошида ҳеч ким йўқлигини ва барчанинг куёв бошига тўпланганини кўрди. Хужра холи қолгач, кўнгли тўқ бўлди. Уй ёнидаги баланд кумга кўзи тушиб қолди. Уйдан ташқарига чиқди-да, қум бўйлаб кетди. Бир лаҳза тинмай, ором олмасдан, секин-секин қадам ташлар эди. Ҳар нафасда худога шуқур қилиб, ихтиёрсиз юриб борар эди. Жуда узоқ масофани босганидан, Ҳай қабиласи оромгоҳи ҳам кўзига кўринмай кетди.

Мажнун ҳам биёбонда, шу томонга шитоб билан келар эди. Бир-бирларига яқинлангач, ҳар иккаласи ҳам изтиробга тушдилар. Лайли уни жонга хузур берувчи, ҳазин навосидан таниди. Мажнун эса унинг ёқимли хидидан баҳра топганидан, кўнглида фироқ ва аламлари қолмаган эди. Тезлик билан бир-бирларига етишдилар. Бундай висолни ким кўрган экан, ҳайхот?! Улар бир-бирларига талпиндилар, шу чоқ руҳ бадан ҳарамига кириб келгандек бўлди. Яъни мажруҳ Мажнун баданига маъшуқаси руҳ бўлиб кирди. Муқаддас руҳ учиб келиб бадан тупроғи билан йўғрилиб кетди.

Буларнинг шу ҳоли, икки гавҳар бир қутуда сақлангандек, икки куёш бир бурждан чиққандек бўлди. Бир қадаҳга икки май қуйилди, бир ғунчадан икки гул очилди. Бир жисмга икки руҳ сиғиб, бир кўзда икки қорачиқ кўринди. Васл бу искиликни боқий айлаб, соқий ваҳдат қадаҳини тутди. Бу май бирини маст қилган бўлса, иккинчисини майпараст қилди. Йўқ-йўқ, балки иккаласи ҳам

маст, ҳам майпараст бўлди. Бу турфа икки ошпик-маъшукнинг исмлари, гарчи, икки хил бўлса ҳам кўринишлари бир жисм эди. Икки қадахдаги оби ҳаёт қўшилса, ким уни ажрата олар эди? Буниси қанд, у бири эса тоза сув эди, қанд бўлса у сувни ўзига шимиб олди. Буниси сув эди, у бири эса сувдан ҳосил бўлган кўпиклар бўлиб, бир оҳ билан унга етишди.

Дунё ҳам бирпас юмшаб тун фитна кўзига уйқу берди. Жаҳон вафо билан тўлиб, бутун бахтсизликлар фалақнинг уйидан чиқиб кетди. Дунёнинг омон-омонлиги билан маккор замона атрофига девор қурилди. Буларга фалак ёр бўлиб, даврон мадакдорлик қилганидан, бу ишга ақл бовар қилмас эди.

Жаҳондаги барча махлуқотлар, шу пайтда ҳар иккаласининг васлини тилар эдилар. Ўргамчи ҳам шувоққа ўралиб, иплари билан ўз тумшугини боғлаб олган эди. Кўршапалак ҳам қаноти билан оламга парда солган эди. Бўрининг эса кулоқлари юзига тушиб, кўзининг чироғи ёпилган эди. Укки бўлса ногоҳ овоз чиқариб юбормаслиги учун, тумшугини парлари ичига олган эди. Қўйчи итини уйқу деви, ҳар бир жунига кириб олгандек босиб олган эди. Бу анбаролуд қоронғу кеча, макр билан тулкининг уясига тутун солган эди. Ҳайвонот ва қушлар тинчланиб, газанда ва йиртқичлар уйқуга чўмган эдилар.

Бундай васлнинг зое кетмаслиги учун, табиат ҳам мадад кўрсатарди. Не гард учиб, не ел эсар эди, сувлар ҳам жимгина оқиб, ҳеч қандай ўтнинг ёлқини кўринмас эди. Ҳаво мизожи ўт кўрасининг юзини тўсиб олишга мойил эди. Совуқлик сипоҳи тушмасин учун, ўтнинг пардаси тўскинлик қиларди.

Тўққиз фалак бир-бирининг юзини тўсгани сингари шу совуқлик фалак юзини пок сақлар эди. Ҳаракатсиз юлдузлар эса, бахтсизлик келтирувчи ниятларидан воз кечиб, саодат бағишловчи юлдузлар орасидан ўрин олдилар. Ойнинг кулчасида нур ҳам кўринмас эди, ер уни қуёш кўмачдонига кўмган эди. Аторуд тонг отгунча ҳеч кўзини юммасдан, «кўз тегмасин» оятини ёзар эди. Зухра юлдузи ашула қилмай, чанг чалолмай, парда ичига яширинаётган эди. Қуёш шами ер тагига ботиб, кеча хилвати ўз шамини чиқарган эди. Баҳром юлдузи ғазаб билан найза ўқталиб, ҳар ким ёмон кўз билан қараса кўр қилмоқчи бўлиб турар эди. Биржис* эса шу икки дилрабога фурсат

---

* Биржис — Юпитер юлдузи.

тилаб, қўл очиб дуо қилар эди. Зуҳал юлдузи эса бахт-сизлик ёғдиришдан номус қилиб, тунга ўз юзидан қора ранг берар эди. Тун ҳам қўлларини қорага булғаб, сахар йўлини тўсар эди. Тонг шабадасини урмас ва тун кулларини ҳам совутмас эди. Чин тонг нафас олишга ҳам ҳавас қилмас, ёлгон тонгга эса бу кечадан ўрин ҳам йўқ эди. Фалак гардишини тун дудлари тутиб, тонгнинг дамини қайтарган эди.

Элдаги ақл чароғида ёруғ ҳам йўқ, бутун махлуқот чуқур уйкуга толган эди. Улар иккиси бахти уйғоқ кишилардай, бир-бирларининг дийдоридан маст бўлган эдилар. Фалакнинг йиллар бўйи давом қилган хилоф одати, ҳаракатлари бир кечада йўқ бўлган эди.

Сарв дарахтига чирмашган печак гулдек, бу икки тан ва жон бир-бирларига чирмашдилар. Гоҳ Мажнун Лайлининг оёғини ўпар, гоҳ Лайли унинг иягини силар. Гоҳ Мажнун қўлларини ҳалқа қилиб, Лайлининг танига сочи каби ўрар. Гоҳ Лайли Мажнун қўлини силар, гоҳ юзини, гоҳ кўзини суртар эди. Гоҳ Мажнун кулочинини очиб ёрининг сочини қўлига чирмар эди. Яъни хазинаники ҳавас қиларкан, унга илои тармашиб қолса таажжуб эмас!

Лайли гоҳ ўз дардини изҳор қилар экан, Мажнуннинг тартибсиз сочларидан гардини артар эди. Яъни, бу қора ғамнинг ғубори-чапги, тоторнинг хушбўй атридан ҳам менга яхши, дер эди. Мажнун ўзини Лайли фаҳмлаб, нозу ишвалар қилар эди. Лайли ҳам ўзини Мажнун ҳисоблаб, ёрга яқин бўлганлигига шуқур қилар эди. Мажнун Лайли бўлиб, Лайли Мажнун бўлди-ю, ораларида иккиликка ҳеч йўл қолмади.

Улар кўп ҳолатли ишларни бошларидан ўтказган бўлсалар ҳам, покликдан ажрим эмасдилар. Ишқ аҳли булардек пок бўларкан, уларга абадий васл муяссар бўлса не ажаб? Нафс мақсадида ошиқ бўлганлар учун ошиқлик ҳаромдир.

Бир-бирига кўнгил берган шу ошиқ-маъшуклар, шундай қилиб васлларига эришдилар. Осмоннинг пайванди узилиб, жафо яна бошланди. Ёлгон қулишларга роғиб бўлиб, ёлгон тонг ҳам ота бошлади. Лайлининг ҳам шодлиги қочиб, тонг шами каби кўз ёшларини тўқди. Ҳар иккаласи ҳам бемехр фалакнинг ўз қуёшига юз кўрсатажagini билдилар.

Янги ўсган сарв (Лайли) юз узр-ҳурматлар билан ўрнидан туриб, шахло кўзларидан арғувон доналар тўқди. Ўша окшомда бошига тушган бахтсизлик ва кулфатларни бир-бир шарҳ қилиб деди: «Менинг бу ерда туришим

қанча яхши бўлса ҳам, лекин қайтишим айни маслаҳатдир».

Ҳар иккиси ҳам ўша кеча бошдан ўтказган воқеаларни айтишдилар. Бир-бирларининг оёқларини ўпиб, айрилиқ доғини тозаладилар. Ғамли туннинг дарди девонага қолди; кечалари дайдиб юрувчи ой ҳам ўз минорасига чиққан эди. Агар айрилиқ тонгининг банд — тузоғи очилмаса, висол шомининг ўзи яхши давлатдир. Юз йилларча шундай шомнинг орзу-ҳавасида бўлсалар-да, тонг дам ургач, унинг бир нафас эканлиги билинади.

XXXII

Фироқ тоши кўксига урилавериб, Мажнуннинг Нажд тоғини оромгоҳ қилгани; кўзидан тўккан бағир қонидан ўша тоғда лолазор очилгани; мушк бўйли оҳуси ёди билан сўзга кириб, мушк сочувчи насим билан наво кўргизгани

Дардлар билан парвариш топган афсона куйловчи бу дардли афсонани шундай бошлайди:

Ўша кечаси икки дилором бир-бирларининг васл муродларига етгандан сўнг, бири даштда қолди, бири ўз қабиласига қараб кетди. Ойнинг чодирини (яъни Лайлининг уйи) бўш қолган эди, шу чодирнинг ойи қайтиб борди. Лайлининг ҳолидан эл-юрт хабардор бўлмади, унинг васлидан ким баҳра олганлигини ҳеч ким билолмади. Ибни Саломнинг номурод тўдаси Лайлининг ўз муродига етганидан ғафлатда қолдилар. Тонг куёвдек безаниб, жилва билан кўринди. Асфар гули тонг нафасини ўзининг сариқ ранги билан бўғиб қўйди. Хафақон касалига йўлиққан куёв кўз очиб, бошига тўпланган кишиларга амори (кажава) келтиришни буюрди ва ўз саройига жўнади. Касаллиги қачон тузалса, яна бошланган ишга мойил бўлажани билди.

Лайли ўз уйига келиб, кўнгли таскин топгач, яна ҳижрон алаmidан ғамга тушди. Унинг димоғи ёр бўйини искаганидан, бир зум ҳам тинчиёлмас эди. Дардининг қаттиқлигини ҳам айшининг аччиқлигини сезар эди.

Мажнун васл давлатига эришган бўлса ҳам, васл лаззатини фаҳм этмади. У ғам ўтида хас каби ёниб, васл-

нинг отинигина эшитарди, ҳолос. Энди бу васл билан юз бор оби ҳаёт сувини ичгандек жони тоза бўлди. Замона бу ҳаёт сувини тўкиб, ўрнига яна заҳар тўлган жомни тутди. Ҳижрон шу даражага етдики, аввалгидан ҳам мушқулроқ ҳолга тушди. Кўнглига юзларча балоларнинг ваҳимаси келгач, яна Нажд тоғига жўнади. Нажд деб аталган у чўкки ер юзининг иккинчи осмони ҳисобланади. Унинг учи фалакнинг қулоғини тешиб, қоплондан ойнинг қасдини олган. Нажддаги қоплондан осмон асадига кулфат етарди, эчкиси эса осмоннинг жадди билан барабар югурар эди. Унинг кўксида ўсимликлар кўкармаган: на гуллар, на сабзалардан асар бор эди. Унинг учлари ойнинг қалқонига тигдек тегар, балки қуёшнинг юзига ҳам етар эди. Қиррасидаги тош парчалари, худди қиличнинг дастасига қўйилган тошлардек эди. Ошиқдаги қайғу тоғидек, унинг борлиғи тошдан иборат эди. Ошиққа жафо кўрсатиш учун, унинг кўйни ва этаклари тош билан лиқ тўлганди. Ҳар бир тикани ҳажр нишидек ўткир, ҳар бир тош парчаси эса, фироқдек ғам келтиргучидир.

Бу тоғнинг тепаси Мажнунга макон бўлиб, унда Мажнун тош парчаларини тозалар, хас-хашакларини супурар эди. Мажнун бу тоғ тепасини ўзига манзил этгач, бутун қабилалар кўзига кўриниб турар эди. Лайли уйини мўлжалга олиб, унда кўзини ҳеч узолмас эди. Ҳай қабиласига қараш билан ўз ғамига чора топмоқчи бўлар, ўша қабиладан чиққан тутунни кўзига сурма қилиб суртар эди. Қабиланинг тоғ каби осмонга чиққан чағлари Мажнуннинг кўзига тўтиё эди. Дам-бадам оҳ тортиб, яна ўша тарафга юрди. Кўкка кўтарилган ўтга ўхшаб, Мажнун ҳам алангадек тоғ устига чиқди. Яна ўша қабиллага кўз тикиб, ўз-ўзича сўзлай бошлади. Уни ваҳший ҳайвонлар давра қилиб ўраб олдилар, буларнинг хушлари жойида-ю, бу беҳуш шайдо эди. Атрофига қушлар жам бўлдилар, улар парвона, лекин бу шам эди. Унинг иши шундай бўлиб, ҳайвон ва қушлар билан куни ўтар эди.

Ваҳший ҳайвонлар унинг ҳамсухбати бўлиб, бир жайрон унинг дўсти эди. Жайроннинг бўйни позик, кўзлари шўх, баданлари маҳкам, оёқлари енгил, чопагон эди. Унинг сурати лутф қалами билан чизилган, жони эса нофамушкнинг хушбўй ҳидидан эди. Жайрон бу девонанинг ёр ва ошнаси, суянганда — суянчиги. Мажнун меҳрибонлик билан жайроннинг бўйинини қучоқлар ва юзини юзига суртар эди. Жайрон эса қулоғи билан Мажнуннинг кўз ёшларини артар, туёқлари билан баданини қашир эди.

Мажнун унинг васфини куйлаб, қулоғига афсоналар айтар эди: «Эй, ошиқларга ошна табиатли ва бошдан оёғигача дўстлик меҳри тўлган. Силлиқ таиларингга ипак кийим кийибсан, тагингда эса ипак ўринда қоқим — майин жуинг бор. Елканг ва сағринг тоза, пешона ва бетларинг чиройли. Емагинг лола бўлганидан, оғзингда лоланинг бир барги тил бўлиб қолибди. Тишларинг лола устига тушган шабнамдир, шабнам демайин, балки ипга тизилган дурдоналардир. Шу лола баргидан озикланганинг учун дудоғинг дур устидаги ёқутга айланибди. Икки кўзингнинг қоралиги позаҳр* билан қаро орасида алоҳида ранг касб этибдир. Кўзингнинг ҳар очилиб юмилиши — бу позаҳр, элга юзларча асалдан баҳра етказди. Ё аччиқланиб одам ўлдиришга қасд қилдингмики, позаҳр кўзингни заҳарга тўлдирибди? У — позаҳрмас, балки жон билан кўнги орасидаги қора балодир. Жоду кўзинг Лайлиникидек шўхдир, ўзи сурмасиз бўлса ҳам, доим сурмарангдир. Нозик оёқларинг йўнилган ва учи кесилган қаламга ўхшаб кўринади. Билсам, туёғинг туёқ эмас, қалам учига юққан сиёҳ экан. Бўғимли қамиш қаламдек, нозик суякларинг ҳам бир-бирига пайванддир. Таажжубки, хат ёзиш учун бўғинлик қалам очибсан. Шу қаламинг билан юриб, Лайли саройига бориб жойлашгин. У баҳор гашти билан чиқиб, сен тарафга қараб юрса, четроқ жойда давра олиб, узоқдан югуриб, бошидан айлангин. Унинг атрофида чошиб айланганинда ҳар ўн қадамда тупроққа юз кўйгин. Мен учун сайрининг йўли ва йўлининг тупроғи бўлгин. Ҳам юзимни юзингга, ҳам кўзимни кўзингга суртайин. У хиром этган томонга сен ҳам равон бўл, лола ва гуллар орасига беркингин. У келгач, оёғига юзингни ва қадамининг тупроғига икки кўзингни суртгин. Бўзлаб менинг ғамимни ошкор этгин, хўнграб ғариблигимни ва мунгимни айтгин».

Мажнун кийикка шундай ёлвориб, қушларга ўзгача ҳасрат қиларди. Қушларнинг ҳар бирига дам-бадам қуш тили билан ёлвориб ғам қиссасини айтар эди. Жон саҳифасига нома ёзаркан, ҳар дамда ҳушидан кетар эди. Бу номани жоннинг иллари билан уларнинг қанотига маҳкам боғларди. Гоҳ ҳаводаги қушлар билан, гоҳ тонг шабадаси билан хабар юборар эди. Кўнгли висол ҳавасига тушса ҳам, лекин бу ҳаваслар хаёлда эди. Мажнун Лайли

* П о з а ҳ р — заҳармуҳра, заҳарни қайтарадиган даво.

билан топишган вақтларини ўйлаб, кўнгли шод бўлар эди.

Киши ҳижрон дардини юз йил тортиб, бир дам бўлсин висолга эришса, ундан сўнг айрилиқ устига айрилиқ келса ҳам ғами бўлмайди, афсуски ўша дам сенга насиб этмади!

XXXIII

Мажнуннинг ота-онаси унинг муҳлик фироқидан ҳалок бўлиб, у бу ҳолни кўргани; тупроқларига елдек етиб, ота гўри бошида етимли дарди билан, она қабри тошида асирлик мунги билан фиғон тортгани

Бу ғам базмида дардга тўлган кўп дардли навҳаларни шу хилда куйлайди:

Жигари қон, яъни ғариб, хаста Мажнуннинг Навфал уйидан чиқиб, даштга қараб кетганини эрталаб ота-онаси билгандан сўнг, эл-юрт олдида уятга қолган ота-онанинг ҳаёти тор-мор бўлди. Эл ичида шармисор бўлганидан ва алам билан куйганидан ҳар иккиси уйига қайтганларида отасини иситма тутди, бадани терга пишди. Дард билан касаллик тўшагига ётиб иссиқ терга ботиб, совуқ оҳлар тортди. Касални тузатиш учун кўп илож-чоралар қилсалар-да, тани сиҳат топмади. Ҳақимлар қанчалик маҳорат кўргазсалар ҳам мижозидан кетмас эди ҳарорат. Кофур*ни шарбат каби ичган сари, баданидаги ҳарорат баттар кўтарилар эди. Вақтики ҳаёт дарахти баргсиз қолса, ундай кишига бирдан-бир шарбат ўлим шарбати бўлади. Агар табиб касалга тухмиёна** берса, унинг доналаридан заҳарли гиёҳлар унар. Табибнинг таранжабин (ични юмшатадиган) дориси касалнинг ичини қабзият қилар, исканжабин (сафро моддасини йўқотадиган) дориси бўлса сафрони кўпайтирар эди. Касал учун қилинган бутун тумор, жодугарлик ва дуохонликлар касалнинг азобини яна ҳам оширишга сабаб бўлар, касаллигининг азоби кўрқинчли бўлганидан бу азобларни тўхтатишга илож топилмас эди. Кўкдан «Омонатни бер!» деган товуш келганидан сўнг, жон омонатини топширди. Жўйи сидра*** бўлган руҳ куши ўз маконига қараб учди. Қабила азада қолиб, ғам аҳли оҳ-войга тушди.

* Кофур — ғоятда оқ ва хушбўй модда.

** Тухмиёна — доривор ўсимлик уруғи, ҳабдори.

*** Сидра — афсонавий дарахт номи. У қурьонда тилга олинади.

Бу воқеаларнинг ичида қолган нотавон кампирнинг аҳволи жуда оғирлашди. Бир ёқдан ўғил ғами билан қийна-лиш, иккинчи ёқдан чолнинг дарду ранжларини тортиб, натижада ўзини пора-пора этди, ҳаётидан ҳам умиди қолмаган эди. Оқ сочини юлиб елларга учирди, жисми ҳам бир соч толасидек заиф бўлиб қолган эди. Жафолар келти-рувчи дунё уни ҳам ўз жуфтнинг қучоғига олди. Ўғлини кўролмасдан, унинг фироқида кетган бўлса-да, лекин чолига етишди. Қабила бу бечора кампирга ҳам аза тутиб, қора кийдилар.

Ўша ерда бир гўристон бўлиб, унда Ҳай қабиласи-нинг одамлари дафн этиларди. Абадий кўз очмас уйку чоғи келиб, иккови ҳам ўша ерда ёндошдилар. Фалаkning бундай ишларидан Нажд тоғида юрган Мажнун хабар-сиз эди.

Кунлардан бир кун унинг қайғуси жуда ошиб, кўзига бир нафас уйку кирган эди. Кўзлар уйкуга ботиб, роҳат-лангач, қизиқ бир туш кўрди: Қараса икки каптар бир уйда бола очган, каптар боласининг қанотлари ўсгач, замона уни изтиробга солди. Паришонхотир бўлиб, бу каптар бир муддат ҳавоин бўлиб қолди. Ота-онасидаи тамом ажралиб, саҳродаги жониворларга қўшилди. Ота-онаси, яъни нар ва мода каптарлар уни келтириш учун ҳавога парвоз этдилар; уни тонсалар ҳам, каптар бола ром бўлмади, ўз уйига қайтмади. Улар иккови ноумид бўлиб қайтганларида, абадий бир балога учраб қолдилар. Юқоридан икки бургут учиб келиб, бу икки каптарни бир лукма қилди.

Бу тушни кўрган Мажнун кўзини очиб, қонли ёшлар тўкди. Тушининг таъбирини билмоқчи бўлар экан, бу аҳволни ўз ҳолига ўхшатди. Ота-онаси ўлиб, ҳаётининг куёши қорайганини билди. Тоғдан сапчиб пастга қараб югурди, селдек кўз ёшлар тўкди. Қабиласининг қабри-стонига оҳ-зор тортиб йнглаб борди. Қабрларни кўриб юрганида, икки қабрга кўзи тушди: улар янги ясалган, юзи ғам лойидан шувалган эди. Қабрларнинг устини кул-фат чанглари босиб, унинг атрофида меҳнат тиканлари ўсган. Кулфат тиканларидан қизил гуллар, машаққат рай-ҳонлари ва дард гуллари очилган. Қабрнинг доласида эса ҳасрат, фироқ қонлари ва ғам доғлари кўринар эди. Тошлари шодлик ниёласини ушатиб, чанглари хуррамлик чироғини ўчирган эди. Ғам шамоли икки шамни йиқитиб, ўчирганга ўхшайди. Бу қабрда ётганлар худди шам ора-сидаги пилиқдек ғам билан синишган. Буларни ўчган икки шам дема, ошиқ калимасидаги алифлардир.

Жон ва кўнгилларининг қарори бўлган Мажнун, уларнинг танини шундай топтаган эди. Ота-онасининг мазорини кўргач, укубатлар тўлган баданига худди чақин теккандек бўлди. Бошига жуда кўп тупроқлар совурганидан, гўё кўҳна осмон бошига йиқилгандек бўлди. Азобланган баданини тошлар билан уриб, баданини бандбандидан айириб юборгандек бўлди. Оҳининг тутунлари билан дунёнинг хонумини қорайтириб юборди.

Мажнун отасининг мазорига бош урди, у тошлар унинг бошини янчиб йўқотиб юборди. Шундай жон ачитувчи фиғонлар билан яширин сирларини айта бошлади: «Эй сахро аҳлининг азизи! Ҳимматининг каманди осмон учигача етган! Сахрогиша эмас. Маккадан то Шомгача бўлган бутун дашт аҳли сенинг неъматинг дастурхонидан баҳраманд эдилар. Араблар ичида ҳурматли кишилар ҳам фармонингда эдилар, сенинг бутун бахтсизликларинг мендан бўлди. Кўнглинг ҳам менинг ғамимда ношод бўлди, умринг ҳам менинг ишим орқасида барбод бўлди. Роҳат топаман деб мени истаган эдинг, лекин ёруғ чироғинг мен туфайли ўчди. Фарзанд деб кўп пуллар садақа қилдинг, лекин мени кўриб аламдан бошқа нарса топмадинг. Гавҳар билан бошингни зийнатламоқчи бўлдинг, гавҳар бошингга тош бўлиб тегди. Яраларингга қўймоқчи бўлган малҳаминг, уни куйдиришга сабаб бўлди. Покидек ўтқир тиг тиладинг, лекин ундан баданларинг тилим-тилим бўлди. Уйингни равшан қилмоқ учун шам тиладинг, лекин у шамдан бутун хонумонинг куйиб кетди. Яъни, мендек мубтало ва икки юзи қорани истадинг. Бу юзи қора сенинг ором ва қарорингни йўқотди. Ҳаётинг қора кунларга қолди. Эй вой, бу ғамларга қандай чидаш берайин, қайси тил билан тавба қилайин?! Чунки, амринг билан йўл тутмадим, руҳингни қандай қилиб рози этайин?! Ногоҳ мендан шундай тўйиб, ғам тоғини устимга қўйдинг-да, суяқларимни бир-бир ушатиб, танимни тупроққа кўмдинг. Ҳар қанча бадбахт ва толесиз бўлсам ҳам, қарам билан гуноҳимни кечиргин, руҳингни узрхоҳим қилгин», деб бош ва танини тошга уриб, киприклари билан ерларни супурди.

Онасининг қабрига келиб тўхтагач, фарёд-фиғонлари оламга сиғмай кетди. Ёқа ўрнига кўксини чок қилиб, юрагига раҳмсиз тиглар урди. Кўз ёшининг селидан ерлар денгизга айланиб, қабрлар эса балиқлар каби кўринди. Оҳининг шиддатидан қум устида тани қовурилган балиққа айланди. Тани қизиган қумда кўкси чок бўлган буғдой донасига ўхшаб қолди. Тани дард билан тўлган

ҳолда, балки жисми чок бўлган ҳолда, баҳор булутидек ўкириб, сел каби юзига шапалоқ урди. Юз дард билан йиглаб, онасига шундай марсияни ўқиди: «Эй, жонимнинг қибласи, қибламнинг нури! Қора сочларинг менинг берган азобларимда оқарди. Жонимнинг севинчи, кўзимнинг чироғи, кўнглим ҳуши, хотирамга роҳат бергучи сен. Каъбам эдинг мен бутхонани тиладим, атрофингда ҳеч зиёрат қилмадим. Ҳар вақт сени изтиробларга солиб, Каъбамни хароб этдим. Каъбам хароб бўлгач, тангрига нима деб жавоб бераман? Ўзбошимча фалак жисмингдаги садаф ичига ишжу деб тош солибди. Туғилган вақтимдаёқ ўлсам бўлмасми эди, кошки туғилмаганлар билан тенг бўлсам эди. Мен бахтсиз, қора қуларда қолган, тирик қолиб сенинг жонингга бало бўлдим. Сен менга меҳр кўйиб, қўлинг доим бешигимда бўлди. Ҳар кун мени деб қайғу ютдинг, туларда уйқу кўзингга ҳаром бўлди. Кечалар тинмасдан зор-зор йиглаб, уйқунгни қочирган эдим. Кеча-қундуз менинг азобимда тинчлигингни йўқотиб, ичмоқ-емоқни ҳам нуутган эдинг. Бир бурда еган понинг ҳам менга сут бўлсин учун эди. Умидинг шундай эди-ю, чарх золи сенга ўчакишиб, азоблар юки билан қаддингни букди, ажинлар тушириб, юзингни тарам-тарам қилиб юборди. Бошинг ёстиққа етиб, бошингга суянчиқ керак бўлганда мен ҳам букилиб қошингда турсам, осмондек бошингдан ўргилсам, қулдек ўғиллигингни, ўғил бўлиб қуллигингни қилсам! Фалакнинг ҳар хил тузоқларига тушганимда, мен билан кўнглинг хурсанд бўлса.

Ҳақиқатан шундай ишлар бўлдики, сен кучдан кетдинг, мен бўлсам улғайдим. Хаста жонинг борган сари қарилликка юз тутди, мен ўсиб вояга етдим. Лекин мен бахти қора, лаънати, бир нафас ҳам қошингда ҳозир бўлолмадим. Шафқат билан қўлингни ҳам тутмадим, кўзим билан йўллариңгни супурмадим. Тортган азобларингга ҳамдардлик кўрсатолмай ва айтганларингни ҳам жон билан бажаролмай, балки хизматиңгни кам қилингина эмас, кўп ношукурликлар қилдим. Туну кун сендан жудо бўлиб, хабар олмасдан бевафолик қилдим. Ўзимни телбаликка солгандек бўлиб, кўнглингни ололмадим. Ўзим дардингга даво қилолмадим, не ажабки мендан сенга ҳар нафасда турли-туман балолар етди, алам аримни тортиб, жондан ажралдинг. Гўё сен менинг бундай бепоён рашкларимни тортиб, гам ва дард билан жаҳондан чиқдинг. Мен даштмадашт, беҳуда нокалар тортиб, оёқ яланг мажнун бўлиб юрдим. Рухингни қитвагоҳи — қарнат болариқдир. макони — жаннатдир. Ўша бонда ҳам мендан шод эмаслигинг

ни билсам, шу зулм мен учун етарлидир. Бечораман, бошқа нима қила олар эдим, дардимга қандай чора ҳам топардим».

Мажнун шундай ғарибона куйлар билан аза тутиб йиғлади. Ошиқ шундай сўзларни айтгач, шикаст топган бошларини ерга урди. Яна кучсизланиб, охири хушсиз ҳолда йиқилди. Шу даражада ўзидан кетдики, гўё ота-онасига етишгандек эди.

Эй дўст, бир нафас бошимга келиб, мен мотамзадага бир боқиб, раҳм эт! Бу кимсасиз фақирнинг ҳажр доғлари ичида етиминг ва асиринг бўлиб қолди.

XXXIV

Мажнуннинг ёр ҳажри ўтидан куйган танига ота-она ҳасрати яна икки ўлдирувчи доғ қўйганидан машаққати қаттиқлашганини Лайли эшитиб, у куйгани куйдирган ўтлар тобидан иситиб, дудидан ўзининг ҳаёт рўзгори қаро бўлгани

Бу саҳифаларга зар сочувчи сўз гавҳарларини шундай сочди:

У кимсасиз бечора телба, яна ота-онасидан ҳам ажралиб қолди. Мажнунни ёр доғи ўртаган эди, бунинг устига яна ота ва оназорларининг ҳам доғи қўшилди. Ҳижрон унга захри қотил берган эди, бу мотам унга ажалдан илгари ўлдиргувчи бўлиб тушди. Жудолик Мажнунни ушатиш учун ўз тошини отган эди, бу мотам эса сингани яна майдалади. Дард устига дард тушганидан, у бечора гўристон ичида қолган эди. Ота ва онасининг қабрлари унинг турар жойи бўлиб, бутун олам унга қоп-қора гўрдек кўринарди. Унинг кундалик иши қабр ёнига ўтириб, нола қилмоқ ва юзларча ғамга ўзини ҳавола қилмоқдан иборат бўлиб қолди. Ўз жонига жафолар келтириб, ўзига-ўзи азалар тутарди.

Ота-онадан жудолик икки доғ ва икки ўт эди, ҳижрон бу ўт устига ёғ тўкар эди. Гарчи, бу икки доғнинг ўти яширин куйдирса ҳам, ҳижрон олови жон куйдиргувчи чакмоқ эди. Шунчалик ғам ва балолар йиғилганидан, у ғамзада мубтало йиқилиб қолди. Заифлик унинг танига ғолиб келиб, шу даманинг ичида ётиб қолди. Ваҳший ҳайвонлар унинг бошига тўиланиб, ғавго қилишарди, ерда

фақат кийиклар ва зич гўрларгина бор эди. Унинг аҳволи шундай мушқулликка тушди.

Нақл этгувчи яна шундай ривоят қиладики, у ерда гулюзли паризод Мажнун васлидан шод бўлган эди, бироқ ўша васлни бу самарасиз дунё яна ҳажрга айлантирди. Лайлининг яраси малҳам топгандан сўнг, ҳайхот... яна бир ўт уни тамоман ёндирди. Бу ўт у санамни куйдириб, Эрам боғининг гулини дўзахга солар эди. Бетоб тани дармонсиз ва азобга тушган, жони ғоят қийналган эди. Ерига тушган бу мотам, Лайли учун худди ўз ота-онасининг аламини тортгандек туюлди. Бу ҳол унинг дард-аламини ошириб, ғам йўлини узунроқ қилди. Мажнун бошига тушган воқеаларнинг сабабчиси ўзи эканлигини билар эди. Мажнун ота-онасининг ҳалок бўлишлари, унинг Лайли кўйида дард тортишидан бўлди. Фалак туғдирган бундай ҳодисаларга бевосита сабабчи бўлди.

Бу кулфатлар Лайлининг ғамини ортдириб, уни ғам ўтига исиріқ қилиб ташлади. Ғам-ҳасратлардан зорланиб, йиғи таронасини куйидагича бошлади:

«Эй, ўзбошимча, тескари дунё, зулмингдан вой, юз туман вой!.. Қачонгача жонимга ситам ва кўнглимга аламни насиб этасан?! Бир гулни шапалоқлаб, япроқларини узиб совурмоқ қачонгача?! Бир баргининг ҳоли шундай бўлгач, яна уни барча халқнинг оёқ остига ташлайсан. У барг сенинг юлдузларингга ўхшаш, элга бахтсизлик ва ғам келтирадиган эмас эди. Бир сарвга қўл узатиб, шохларига юзларча шикаст бериб ўтинларини тўхтовсиз ёндириб, шохларини ўт қилиб, ўтини кулга айлантиришдан муддао-йинг нима?! У сарв сенинг наҳе, жаҳонни хароб қиладиган зузанаб*нинг эмас эди-ку! Бунча энди бир лалга тош уриб, уни икки тош орасида майдаламоқ? Буларга қаноатланмай, тошлар орасида талқон қилмоқчисан. Аторудинг билан бараварлашиб, қонидан ранг олган эмас эдим. Бир кийик боласи мушкини кўриш билан, уни ўлдириш учун ўч ханжарини тортдинг. Уни сўйиб ташлаш билан қаноат қилмай, аъзосини тамоман парча-парча қилдинг! Бу хуш бўй таратувчи бир кийик боласи, сенинг шум асадинг эмас эди. Бир ажойиб тустовуқ учун тузоқ қўйиб, тутиб олгач, уни ўлдиришга ошиқасан! Ошиқинч равишда унинг парларини юлиб, ўт устида

---

* Зузанаб, зузаноба — куйрукли юлдуз.

кабоб қилмоқчи бўласан. Нима бўлса-да бир тустовуқ эди, у овчилик қиладиган наср қушинг — қийғиринг эмас эди-ку? Заиф, бенаво юз дард-балого мубтало бўлган Лайлини ўлдириш билан кифояланмай, ҳажр ўтига хас каби ташлайсан. Муддаойинг нима, Лайли сенинг маккор золинг эмас эди-ку?!

Совурилгайсиз, эй ўтиб кетувчи фалаклар! Кўзголинг, эй ҳазар билмас юлдузлар! Жисмимни қилдек қилдингиз, жонимни хароб қилдингизлар! Буғдой каби қоврилиб, сомон каби соврилишим қачонгача? Ҳам борлигим уйи бузилди, ҳам тоқатим иплари узилди. Жисмим чагларини оҳим учуриб юборди, эй чарх, ҳали ҳам гуноҳим аригани йўқми? Қийноқларинг кўнглим уйин бузди, эй фалак, азоб-уқубатларинг тугамадими?! Бу азоб-уқубатлар ҳам меники, ёримдаги ранж ҳам меники. Унинг ота-онасининг ўлиши, менинг ҳам ғамларимни оширди. Агар у дардга тўлган бўлса, менинг дардим икки бор кўпайди. У ота-онанинг ғамини тортса, мен ҳам унинг, ҳам уларнинг ғамини чекаман. Лайли жудолик балосига йўлиққан, шунинг учун ҳам, унинг икки Мажнунча азоби бор. Унинг учун умрни ҳавас этиш ортиқча бўлганидан, жонидан кечиши ҳам таажжуб эмас!»

Лайлининг фиғон ўти ҳаддан ошгач, жисмига ҳарорат туташди. Бу ўтдан гулюзли Лайли, ботаётган қуёшдек қизиди; гул барги каби юзини терлар босиб, иситма ўтидан тўлғана бошлади. Терлари гул юзига томиб, иситмаси билан юзи чўғдек қизарган эди.

Онаси Лайлининг бу ишидан хабардор эди. Қизини ногоҳ шундай ҳолда кўриб, кўнгли изтиробга тушди, гўё жигари кабоб бўлди. Жигари пора бўлган она, бағрининг куйишига чидаёлмай, отасини ҳам хабардор қилди. Ота ҳам қизининг қаттиқ аҳволини кўриб, маломатга тушди. Ота-она ва қавму қариндошлари йиғилишиб, Лайлининг бошига табиблар келтиришди.

Қуёш (Лайли)нинг эса изтиробини ошиб, юзи сарғайиб, танида иситмаси ҳам зўрайди. Табиб хастанинг сихат топишини истаса ҳам беморнинг баданида заифлик устуц келган эди. Исонафас ҳаким ҳаракат қилди-ю, лекин қуёшнинг ҳарорати ҳеч камаймади. Шунча муолижалар билан ҳам аҳволи яхшиланмади, ажал стганидан кейин, муолижадан нима фойда чиқади? Ҳар кун унинг дармонсизлиги ортиб, ғамлари ҳам узоққа чўзилар эди.

Борган сари бош оғриги кучайиб борар экан, қулогига шундай сўз эшитилди:

«Дард ва мотам асирлигида қолган Мажнун ҳам ўлим ҳолида экан, зорлик ва хижронда йиғловчи Мажнун гўристонда ўлган кишидек бўлиб ётар экан. Гоҳ ўзида, гоҳ ўзидан кетиб, кўзи ўлик кўзидек нурсиз бўлиб қолган эмиш. Тани ўз мотами билан азобланар, дардинг эса жисмидан жонини олмоқда. Юзларча гами устига яна мотам тушиб, сенсиз мотамга мотам қўшилди. Жони ғам ва дард билан поймол бўлиб, аҳволи ҳаддан ташқари хароб бўлган».

Маҳваш, яъни, Лайли бу сўзларни эшитгач, бир ўти минг бўлди. Умрининг кемаси балчиққа ботиб, ўлишига ақли етиб ётди.

Эй табиб, энди парҳез қилмайман, чунки дардим ўти борган сари ошмоқда. Шарбатдан менинг ичим куйди, қўлимга сув шарбатини бер!

XXXV

Хазон ели боғ зеболари ҳаёти шамини ўчирганда Лайли ҳаёти баҳорининг гулларини ажал хазонининг совуқ шамоли кўкка совуриб, Мажнуннинг руҳи булбули бадан қафасини атиргул узра ташлаб, яраланган гул барги сўлгунча учиб кетгани

Куз фаслининг совуқ шамоли етиб, бўстоннинг чиройини сомонранг қилди. Сарик касалига йўлиққандек, бутун япроқлар сарғайиб кетдилар. Ҳамма барглар ер тўшагида касаллардек оёқ узатиб ётдилар. Баргларнинг банди пастда, гўё чўзилган оёқлар эди. Мехржон* шамоли келгач, барглар ҳам ўз жонларига умидсиз қарай бошлаган эди. Дарахтлар ҳам титрамоққа бошладилар, мевалар уй кунжигга жойландилар. Сарсар чаманга торож келтириб, бўстон аҳли гулларни эса яланғоч қила бошлаган эди.

Чинор ичига тушган ўт ҳам ўз учқунларини кўкка етказди. Бўстон болалари (сабза-кўкатлар) бу хийлани англаб, ўзларининг пилтадек вужудларини куйдирдилар. Чинор баргини шамол боғ томон учирса, қизил барглар

---

* Мехржон, маҳражон — куз фаслининг ўртаси.

билан гул тўкилгандек бўлар, чаңг-тўзонлар боғни тунга айлантирган, япроқлар юлдузлар оламига ўхшар эди.

Шуниси қизиқки, юз туман юлдузларнинг барчаси тупроққа кириб йўқолдилар. Ҳар бир муборақ юлдуз (барг) ойна эди, унинг банди ойнаникидек эди. Олтиндан бўлган ойна ҳеч нарсага кўрсатмагандек, бу ойналарда ҳам ҳеч нарса кўринмас эди. Ошиқнинг юзи лаълга ўхшаш кўз ёшидан қизаргандек сариқ барглар ҳам ўз новдасидан қизарар, ўша ёшлар бу юзга чизиқлар қолдириб ҳар томонга қатралардек нақшлар қўярди.

Ҳар бир барг дарахтларга ўлим номаси, барглар эса нукталардек бир-биридан айрим эди. Ел сув устига сариқ барглар тўкиб, кўкимтир саҳифаларга зар сочар эди. Йўқ-йўқ, у оқар сув соф тиф, унинг ғилофи олтиндан қилинган эди. Чиройлик қўлга хина қўйилгандек, тоқларнинг барги ҳам қизилранг билан безалган. Гулда сумбул очган, гулгун юз кокил ёйилган фасл кетиб, лоланинг кафтига доғ қўйди ва бинафшанинг сочини буради.

Бир вақт совуқ сарсар шамоли келиб, сув ҳарири узра мармар тошини ёпади. Боғ гулнинг мотамини тутиб, шамолнинг хуруши осмонга етмиш. Булбул ўзини азали ҳисоблаб, ўз пардаларини қора кигиз қилиб бўйнига илган. Боғнинг аҳволи шу кўйга тушиб, навбаҳори хазонга учради. Гулшанга куз уруш очиб, дарахтларнинг баргини тўка бошлади. Гулнинг баргини эса ерга тўкиб, шохларини ерга тенг қилди. Ҳам лоласини заъфарон, ҳам баҳорини хазон қилди. Куз келди-да, гулнинг баргларини ҳар томонга учирди ва совурди.

Лайлики, ҳусн тоғи бошдан-оёқ жаннат гули эди, унинг касаллик шамоли тезлашиб, бўстонидаги барглар ҳам тўкила бошлади. Сочлари камандининг чигаллари ечилиб, жонлар бўйнига солинган ҳалқаларни олди. Ҳусн шохини касаллик ношод қилиб, ўз тутқунларини ҳам озод қилиб юборди. Озод бўлганлар тез кетсалар ҳам гирифтор бўлганлардан бири тек қолди. Қошлари икки қулочини очиб, кўзларининг уйига посбонлик қилар, яъни у уйга ноз кириб, элга таннозлик кўрсатмасин дер эди. Қон ёши гулни тоза қилди, ўлим машшотаси эса юзига упа-элик қўйди. Яъни, «ишқ сени жондан ажратса, дунёдан қизил юз билан кетгин», дегандек бўларди. Юзидаги ўсма, сурма, упа-эликларни тернинг суви ювиб кетди. Яъни, унинг боғи куз фаслида гул, бинафша, сабзаларини йўқотган эди.

Асалдек ширин лаблари иссиқдан қуриди, йўқ, балки бир-бирига ёпишган эди. Яъни, уруғлар муҳрдек босилиб, оғзини сўзлашдан ҳам тўхтатиб қўйди. Бақбақа ўрни чоҳдек чуқурлашиб, ундаги қора хол қудуқдаги кабутардек эди, яъни бу кабутар ўлгуси ва тупроққа кўмилгусидир.

Шундай бандга тушгач, гулнинг устига бинафша рангли парда ёпди. Яъни дилкаш қуёш ботаётган вақтда, унинг юзини бинафшаранг булут ёпса яхшироқ бўлади.

У нозанин мусофир шу ҳолда ўлим талвасасига тушди. Бу оламдан кетиш кераклигини ва жонини топшириш мажбуриятида эканини аниқ билди.

Кўпчилик элдан қочиб, бир оз вақтга хилват талаб қилди. Ўз олдига онасини чақириб, юрагидаги яширин сирларини арз этди:

«Эй жони менинг маконим бўлган, жонингга менинг хаста жоним фидо бўлсин. Менинг ғамларимни тамоман ўзингга олиб, дард-аламларимга қолдинг. Мен агар минг йил тирик бўлсам ҳам, қайси тил билан узрингни айта оламан? Қисқаси гулим хазон бўла боилади, бу гулистонга қишнинг изғирини тушди. Жафо қилгучи фалак боғимдаги гулни ва гулимдаги сувларни қуритди. Сарвимга қизик ҳоллар тушиб, чаманин тарк қилиш зарур бўлиб қолди.

Ҳар ҳолда кетар вақтим етиб, бу боғда туришим тугабдир. Бундай видолашниш маҳалида, сиримни яширишдан фойда йўқ. Сен билдинг, аммо уни кўнглингда сақладинг, мен энди уни ошқора айтаман:

Ҳозир омонатни топшириб, тупроққа кетар эканман, кўп аза тутма, кўз ёшларинг селини оқизма. Юзингни шапалоқ билан мажруҳ этиб, бедодлик билан ўз жонингга озор берма. Бу сўзларим маъқул тушмаслигини биламан, лекин сенга ўзга бир васият қиламан. Менинг мотамим учун кўп аза тутиб, ўзингни уриб юзингни қорайтирмагин. Мумкин қадар сабр қилиб, тинчлик ихтиёр қилгин. Тангри сенга сабр берсин, қабиланг устида омонда сақласин. Гул кечса ҳам чаманга дард юзланмасин, кун ботиш билан осмон юзини тўзон қопламасин».

Шундай кўп дуолар қилгандан сўнг, яширин сақлаган сирини очиб деди:

«Бу мотам ошкор бўлгандан сўнг, бутун тоғу саҳро халқлари биладилар. Шаксиз, менинг у ғариби зорим, қайғу шомиди қора кунда қолганим, менинг ёдим жисмининг ҳаёти бўлган, ўлмоғи эса хайрбодим бўлганим,

шамолдек даштларда ҳар тараф сайр этиб, тоғ орасидаги садодек чирманиб юрса ҳам, бу сўзлар қулоғига етади, бу ҳодисани эшитади. Эҳтимол бу жон қийновчи қиссадан у интизор воқиф бўлиб, менинг руҳимни истаб, унинг руҳи ҳам ўз гавдасини тарк этар ёхуд бу тарафга келиб, умрим қуёшидек бошимга келар. Жонни фидо қилмоқ билан фироқ жабридан кутулиб, элга ишқ йўл-йўригини кўрсатар. Тупроғини тупроғимга қўшиб, жонини эса мен томонга йўллар.

Унинг зор гавдаси жонсиз бўлиб, тупроқ устида ётса, зинҳор уни ҳурматлаб, менинг ёнимдан ўрин бергайсан. Унинг жисми муқаддас, асли покдир, кўз ёшинг билан ювсанг ҳам арзийди. Сен гина қилмай, меҳрибонлик билан унга жон пардасидан қафан қилгин. Мени ҳам ўша қафанга ўраб, икки баданга бир хил қафан қил. Фарзандингдек унинг ҳурматини жойига қўйиб, ўз фарзандинг билан бир ерда ётқиз. Жон жонга уланса, икки фарзандни бир тобутга ётқиз», деб опасига васиятини тугатиб, сўздан тўхтади, кўзини юмди. «Мажнун» сўзини айтиб жон берди: энди ҳар қанча Лайли деб чақирсанг ҳам у йўқ эди.

Бу қора кунни кўрган онаси шундай қаттиқ фарёд чекдики, гўё унинг ўқи учиб осмон бағрини ҳам тешиб ўтди. У дилрабонинг, яъни Лайлининг бошидан, ўлим айлангандек айланди. Унинг товонларига кўзини қўйиб, киприклари билан қитиқлаб уйғотмоқчи бўлар, яъни уйқу вақти эмас, кўзингни оч, оёққа тур, хандон ташлаб, сўзлагин дер эди. Гоҳ унинг қўлини қўйнига маҳкам тортиб, титраб, йиғлаб, уни кучоқлар, яъни унинг уйқусини ғоят қаттиқ гумон қилиб, уни уйғотиш учун қўлини тортарди. Унинг тўзғиган сочларини тўплаб, қоронғи мотам кунда шам (яъни Лайлининг юзини) кўргизмоқчи бўлди. «Кечанинг қоронғилиги қолмади, кўзингни оч, ухлаш муносиб эмас» дерди. Гоҳ юзини юзига қўйиб, кўз ёшлари билан юзига сув сепарди. Яъни юзига сув тегиб, ногоҳ у ой сесканиб уйғонармикан, деб ўйларди.

Шундай аҳвол билан кўп тўлғанди: лекин оғир уйқуга толган маҳваш кўзини очмади. Унинг уйғонишидан умиди узилгач, қуёшга абадий шом тушди. Оқ сочини ёзиб, фиғонлар чекди, ўрилган сочларини юлиб ташлади: охи билан жаҳонни куйдириб, уни совутиш учун кофур сепар эди. Кўксини ёқасидек чок қилиб, кўнглидан алангалар чиқарди. Гўё тонг ёқасини йиртиб, фалаклар қуёши ўзининг учқунларини сочгандек эди. Тирноқларини юзига урар, тирноқлар эса тирноқча келадиган ерларни ўйиб олар эди.

Ўйилган ерлардаги қонлар, кўз булоғидан оққан қонлардек оқарди. Фигон тортиб айтарди: «Эй бўтам, қандай оғир уйқу экан бу?! Кўзингни оч, ҳаволар соф, қизлар эса гулшанга бормоқчилар. Барчалари чорбоғ сайрига майл қилишиб, «Лайли келармикан», деб маҳтал бўлиб туришибди. Улар юз хил зар-зеварлар тақиб ясанганлар, ҳаммалари кўз тутмоқдалар. Ўрилган сочларингни ёзиб, оламга хуш ҳидларини таратай. Уни ювиш билан зулмат орасидаги ҳаёт сувини кўрсатай. Уни тараш учун кўл очиб, қоронғилик ичида йўллар кўрсатай. Ўриш, таралиш тугагач, бўйибастинг ганжи узра икки илон ташлай. Илон ҳам эмас, қора чилвир, унда кўнгилни боғлайдиган бурамлар бор. Ўсмадан қошингни кўкартириб, кўзинг мижжаси қиличига яшил қин ясай. Кўзларингга сурма қорасини тортай-да, эл кўзига дунёни ҳам қорайтай. Сенинг юзингга эликни суртмоқчи бўлганимда, унга юзим қизиллигини қўшай. Ёмон кўздан сақлаш учун юзларингга нил чекай. «Бол» сўзи остига нуқта қўйганларидек, ширин лабинг остига хол қўяй. Бўстондаги гултожихўроз доналари каби юзингга яна хол қўяй. Сочингни шундай рўмол билан боғлайки, унда ҳам кўринсин, ҳам яширинсин. Шундай гулранг либос кийдирайки, ақл ҳам лол бўлиб қолсин. Сени замона офати каби ясантириб, гулшан сари юборай. Қизлар билан гулшанда хиром қилиб, дин аҳли қошида зоҳидликни ҳаром қил.

Мажнун ҳам интизорлик тортиб, боғ ичра зорланиб фиғон қилмоқда. Сен кечикиб борганингда, у дилтанг бўлиб, дарҳол қайтса ва мендан сўраса, нима деб жавоб бераман? Ҳам уни, ҳам мени зор қилма, ундан мени шармисор қилма!»

У охи билан жаҳонни ва осмонни бундай қорайтирганида, ташқарида отаси бош яланг, ёқаларини йиртиб, кўксига тош уриб йиғларди. Ёлғиз отаси эмас, балки бутун қавму қариндошлари бу азада ҳасрат ёши тўкардилар.

Тақдир Лайлини шу ҳолга солди, энди Мажнун сўзини бошлай:

Мажнун ўликлар билан бирликда қабристонда яланғоч ётарди. У ҳам гўристон ичида бўлган ўликлар каби жондан ажралган ва тани ҳам тупроққа аралашган эди.

Лайлига эса бундай нотавонлик етиб, бу хастажонлик уни йиқитган эди. Маъшуқа шундай дардли бўлганида, ошиқнинг иши албатта ҳалок бўлиш-да.

Мажнун гоҳ тушида, гоҳ хаёлида, ишқилиб ҳамиша

Лайли билан бирга бўларди. Гоҳ пок кўнгил, гоҳ хотиф* уни дилдоридан воқиф қилиб, маҳваш ажал қўлидан майни олгунча бўлган ҳолларни айтар эди.

У девона, яъни Мажнун симобга ўхшаб титраб-қалтираб тўсатдан қулоғига бир овоз эшитилдики, у қуйидаги шум хабарни эълон қилмоқда эди:

«Эй, дарду бало қўшинларининг шоҳи! Ишқ аҳли эшигинг олдида тупроқ бўлган зот!

Эй дард ўлкасининг қаҳрамони ва ишқ аҳлининг ҳукмрони! Ишқ аҳли қуллигинг ҳавасида бўлган, тургин, эндиликда ётиш чоғи эмас! Тоза боғингга хазон тушиб, чирогинг эса тонг шамолига учради. Булбул бўлсанг парвоз қил! Лайли шамига парвоналигингни бошла!

Ёр сафар ишига киришди, ҳамроҳга маҳтал бўлиб сени кутиб турмоқда. Унга йўлдош бўласанми ёки у ўзи ёлғиз сафарга кетаверсинми?»

Мажнун аҳвол нималигини билгач, тани жуда кучсизланиб кетган бўлса ҳам, қоплон каби ўрнидан сакраб турди ёки осмон кийиги тоғдан ирғигандек бўлди. Дарҳол қабила томон югурди ва оғзида висол куйини тараннум этиб, жонини қўлга олиб садақа қилмоқчи, Лайли учун ўз жонини қурбон қилмоқчи бўлди. Шодлик кўз ёшини ёмғирдек ёғдириб, яшиндек сакраб юарди. Меҳрининг ўти жаҳонни ёритиб, балки куёш каби бутун дунёга нур таратиб, ўлдирилишдан кўнглида ҳеч қандай кўрқинч бўлмай, душманидан ҳам ваҳимага тушмасди. Эл эса унинг ҳайбатидан ва баъзилар ваҳший ҳайвонларнинг офатидан кўрқувга тушардилар. Шу онда у Лайли эшигига қадам қўйди, лекин йиртқич ҳайвонлар орқада қолди. Мажнуннинг бундай ҳайбатидан Лайли қабилиси одамлари кўрқиб, жойларидан қимирлаёлмай қолдилар. Лайлининг ҳовлисига етганида, у ҳеч тортинмай уй ичига кирди.

Лайли ўлими олдида, онасига қилган васиятларида, Мажнун бу даргоҳга келаркан, унга ҳеч қандай озор берилмаслигини илтижо қилган эди. Бу жондан азиз ёри, балки абадий йўлдоши уй ичига кириб, бир-бирини кўргач, ҳам у, ҳам бу муродларига етдилар.

Лайли жононига қандай жон фидо қилган бўлса, Мажнун ҳам жонондек жон берди. Лайли абадий уйкуга кўз

---

* Хотиф — яширнн товуш.

юмиб, йўлдошига етишди. Мажнун эса унинг йўлидан бош тортмай, ўз жонини фидо қилди.

Ҳисобсиз кишилар уйга кириб, Мажнун ишига назар солганларида, унинг жонсиз гавдаси ерда узала тушиб, Лайли билан баравар ётганини кўрдилар. Кўрилмаган бундай воқеа қабилани ҳайратга туширган эди. Уларнинг бундай ишқ ичида ўлмоғи барча элнинг ҳам ишқини пок айлади.

Таъзия ўтини пасайтирганларидан сўнг, ўртада шундай бир ажиб сўз ўтди: қайси суратда кўмиш керак.

Барчалари дедиларки: «Бу ҳар икки ғамгин бутун бузукликлардан пок эдилар. Ҳаёт чоғларида бу раҳмсиз ишқ уларни бир нафас бўлса ҳам шодлантормади. Айрилиқ биёбонида жонларидан тўйиб, армон билан оламдан ўтдилар. Уларнинг руҳлари жаннатда абадий висолга етишади. Шунинг учун ҳам ҳар икки баданни кўшиб, бир кафан, бир гўр яшаш керак. Жонлари бўлса бир-бирига қўшилди, тупроқлари ҳам тупроқларига қўшилиши мувофиқдир».

Лайли ҳам шу васиятни қилганини эсларига туширгач, барчалари шод бўлдилар ва керак нарсаларни ҳозирлаб, ўликни одат бўйича ясантirdилар. Бир тобутга солдилар икковни, жонсиз келину ўлик куёвини. Ҳар икки гавда бир кафанга жойланди, йўқ-йўқ, балки икки жон бир баданга кирган эди. У икки дилоромнинг бир тобутда ётиши, худди бир бодом нўсти ичидаги қўш донага, дугонага ўхшар эди. Йўқ-йўқ, уни қўш дона дема, у дона дугона ҳам эмас, дугона икки бадандан иборат бўлиб, ҳар иккаласининг бошқа-бошқа кафанлари бор. Булар шундай бир дона эдиларки, аслида икки жузв деб айтиш мумкин бўлса ҳам, лекин ҳар бири бир-бирига ёпишган бир узв эди. Буларга васл ваҳдатининг шиддати, иккилик мажolini бермаган эди. Ҳар икки бадан дона каби бир бўлганидан, дона қобуғи каби кафанлари ҳам бир бўлди.

Алқисса, бу жонажон ёрлар, абадий висолни тошгач, тобутлари устига чиройли рангдаги ажойиб нақшли ипак пардаларини ёпдилар. Уларни бош устига кўтариб, гўристонгача олиб бордилар. Бу икки дилрабони тобут билан гўр ичига оҳистагина олиб кирдилар. Мўлжалланган жойгача олиб бориб, тупроқ ғарибхонасига қўйдилар.

Уларни тупроққа қўйгач, қоронғи гўрдан, ҳайҳот, тезда чикдилар.

Қора булутлар ой билан куёш юзини бекитгани каби гўр бир бўлгандек қабр ҳам бир бўлди. Ишқ аҳлининг

умид шамлари ўчди, чунки ой билан қуёш ерга ботган эди... На ишқ аҳлининг шоҳи ва на ҳусн осмонининг моҳи қолди.

Лайлининг ота-онаси, қавму қариндошлари биргалашиб, ҳар кун икки маҳал йиғилиб, қабр устида йиғлашар эдилар. Замон ўтиши билан, булар ҳаммалари ҳам бир-бир тупроққа жойланди.

Эй фиғон чекувчи, йиғла! Умр уйи барбод бўлмоқда... У икки ёр кетган бўлса, мен ҳам, дилнавоз ёрим ҳам қолмажакмиз!

XXXVI

Ишқ таърифидаки, айнининг* нурли тобланиши тупроқни чашмадек оқизади; шинининг** учқунлари шуъласи кўнгуллар кўшикига нуқсон етказур; қофининг*** вазмин тошли тоғи кимга юкланса нобўд этар ва нуқталарининг тоза доғи ҳар чок кўнгилга тушса лоланинг беш баргидек қонга бўйлайди

Эй ишқ, ажойиб кимиёсан, балки оинайи жаҳоннамо-сан. Сенинг зотингда кимиёлик ҳам, оинаи жаҳоннамолик ҳам бор. Сенинги зотинг иккидан экан, ҳар иккисини ҳам исботлаб берайин.

Сени кимиё дедим, мартабанг ундан ҳам буюкроқдир. Фалак сенга шундай куч берганки, мисни ҳам олтин қиласан. Яратгувчи инсонни халқ қилган экан, гавдасининг лойи тупроқдан бошқа нарса эмас. Сен инсонга яқинлашгач, унга ошнолик қилгач, у кимиёга айланди. Инсоннинг юзини, балки хоксор танини ҳам олтин қилдинг. Бу билан чекланмай, у бечорани хас каби жудолик ўтига солдинг. У ўтда тўлганиб, куйиб, бутун вужуди тамоман эриди. Ўзи ҳар қандай ғубордан холи бўлса ҳам, шу куйиш билан унинг вужуди олтиндек пок бўлди. Бу тупроқдан яратилган гавда олтин бўлди, сараланиб покиза ҳолга келди. Ўтда куйиб, пок, ғуборсиз бўлди, олтингина

---

*, **, *** — «Ишқ сўзининг ҳарфрлари а й н — булоққа, ш и н — шуълага ва қ о ф — тоққа ишора.

эмас, кимиёваш бўлди. Ситаму жафолар кўрсатсанг ҳам, тупроқни кимиё қиласан.

Эй ишқ! Иккинчидан, сени жаҳонни кўрсатадиган кўзгу каби жуда ёруғ дедим. Бунда ҳам тафовут бор, кўзи ўткир кишигина унинг фарқини билади.

Искандар ҳам пўлатдан бир оина ясаб, Рум элида минора солиб, минорадан ўша оинани Фарангистонга қаратган эди. У оинанинг жамолида бутун Фарангистон акс этиб, кўришиб турарди. Оинанинг шундай зиёли хислатини билишгач, унга «Оинаи жаҳоннамо» деб ном беришди. Ҳақиқатда оинаи жаҳоннаманинг ўзидир.

Эй ишқ! Жаҳонни нурлантирувчи қуёш ҳам сенсан, оламни кўрсатувчи кўзгу ҳам сенсан. Кимнинг кўзи сенга тушган бўлса, у ер ва кўкдаги нарсаларни аниқ кўрди: сени кўришни ихтиёр этган замон ҳар томонга боқса, ёрини топди. У ўз вужудини йўқотиб, абадий ҳаётга эришди. Ишқ бахт ва давлат ҳисобланиб, киши булардан бир нафас ҳам холи бўлмайди.

Унинг сирини икки хил қилиб айтдим; аввалгиси рамзий ишқдир. Кимки дард, эриш, куйиш, юзларга шуъла билан ёруғланиб, поклик васфига эга бўлса, шундагина бировга ошиқ бўлади. Унинг ишқи ичида тортган фироқ ва дардлари уни ўзлигидан тамом ажратиб, ягона қилиб қўяди. Сўнгги ишқни ҳақиқий деб билгилки, давлат унга рафиқдир.

Аввалгисида киши тозаланиб, иккинчисига ўтса, йўқ-йўқ, ўтиш эмас, балки ҳақиқий ишқни ўзига тортиб, кўнглига висолнинг уруғини экса, ҳам уни бутунлай торож этиб, унинг рамзий шаклидан асар қолмаса, кўринадиган жойдан кўринмасдан мақсадга сингиб кетса, ҳаётдан ва коинотнинг яратилишидан мақсад шудир.

Мажнун бу икки ишқнинг бирига етишиб, иккинчисидан ҳам баҳра топди. Бу ишқлар Мажнуннинг ўзидан бўлмай, балки ишқ уни ўзига жазб этган эди.

Кимки ишққа дучор бўлиб ёки эҳтирос машъаласи унга шуъла урса, тоғ бўлса ҳам вужудини сув қилиб бор, йўғини нобуд этиб юборади. Ишқ чақмоғи Тур тоғидан ловуллаб кўринганда, шу тоғ ҳам сувдек эриб чайқалган эди. Бу шуъла кўнглига тушиб таъсир қилгач, куймоқдан бошқа чора йўқ. Бу ишқ ўти кимга насиб бўлса, ундан жаҳоннинг куйишига ажабланиб бўлмайди. Ўтда қил қандай буралса, куйган ошқининг жисми шундай тўлғонади. Бу ўт ошқини кўз ёшига фарқ этса ажабланма, чунки чақини чаққан жойга ёлғир ёғади. Кўз ёши бу ишқ

Ўтини камайтиролмас экан, таажжуб эмас, чунки чақиннинг ёмғир сувига не парвоси бор? Кимки ёлгондан куйиш, оҳ-воҳ ва зор билан ўзини ясама ошиқ қилиб кўрсатар экан, ундай кишининг ишқ ўти элни ўзига тортолмайди, ёлгон тонгга ўхшаган беҳуда бўлади. Капалакнинг ранги қанчалик дилга ёқимли бўлса-да, аммо парвонадек ўз жигарини куйдирувчи эмас. Ҳар қандай ранги сариқ кишини ошиқ деб бўлмайди, чунки ҳар бир сариқ гул ҳам заъфарон бўлолмайди. Жазб этолмайдиган сариқ юз риёли бўлади, самғ* қахрабо ўрнига ўтмайди. Сариқликда қанчалик машаққатлар кўрган билан зирних** олтин бўла олмайди. Ҳар қандай оҳ ҳийладан иборат бўлса, у иссиқ ҳам, совуқ ҳам эмас. Ҳақиқий ошиқ ногоҳ совуқ оҳ чекса, унинг шу совуқ оҳи ҳам оламга ўт солади.

Куз шамоли совуқ нафаси билан япроқни қуритади ҳам қорайтиради. Бедард кишининг тўккан кўз ёши мешкдан*** тўкилган томчига ўхшагандир. Ишқ аҳлининг кўз ёши тўкиши шамнинг дурдоналар тўкишига ўхшайди.

Кишининг дардли бўлишига сабаб ишқдир, ишқ кишини иккала дунёдан ҳам ажратиб қўяди. Парвонани ишқ маст этмаса, ўзини доим ўтга урармиди? У қуяр вақтда жонидан кечган экан, икки жаҳон билан унинг нима иши бор?

Икки дунё ишидан хабардор бўлганда, телба ногоҳ ўзни ўтга солармиди?

Ўтнинг сачрашидан боланинг хабари йўқ, ўзининг куйишини ҳам билмайди. Узоқдан қараганда киши фақат ўтнинг алангасини кўради, куйган киши нишона кўрса-тади.

Ишқ кимгаки азалдан насиб бўлса, унга ҳеч қандай зарар тегмайди, у озод ва пок бўлади. Парвонанинг қанотидаги холлар — ишқ доғининг нишонлари. Яратилишидан оқ унинг қанотида доғ бор, ишқ уни ҳеч бир тарк этган эмас. Бу ишқнинг ўтига даво ахтариб бўладими, ҳар бир орзуманд кишига у насиб бўлармиди?

---

* Самғ — дарахт елими.

** Зирних — Олтингугурт билан маргимуш аралашмаси.

*** Мешк — қўй ёки эчки терисидан қилинадиган сув ёхуд қимиз сақлагич. Ўзбек тилида «меш» дейилади.

Ё раббий, мендек дардманд, ҳижронда қолган кимсанинг жонини ишқ ўти куйдирса ҳам кўнглимни бу ўтдан ғамгин қилма, балки шавқини дам-бадам кўнайтиргини. Севги ўтининг чўғларидан танимни қуритиб, шуъласидан кўзимни равшан қилгин. Оҳимни у ўтнинг тутунига ўхшатиб, ўша тутун билан кўз ёшимни равон этгин. Кўнглимнинг куши самандар каби ишқнинг ўтхонасида ором толиди. Шу ўтнинг учқунларидан кўнглим кушига дона сочгин, унинг тутантириқ хас-хашакларидан ошиёна бергин. У дона билан кўнглим қушини тўқ этиб, ўша шуълалар орасида йўқ қилиб юборгин.

Эй, косагул, оташпарастрлар оловини ёқкин! Менинг ғамим обнус* ёғочига ўхшаган қора қайғудандир. Яъни бир пиёла муғона майингдан бериб, у билади ичимга ўт солгин!

XXXVII

*Фалак эҳтиромли, қўёи нисбатли осмон бўйида шаҳзода,
яъни, Султон Увайс баҳодир мадҳида ҳаққини тавофуқлар
бисотида кўп лиъл ва яши сақланган дур ва парвар
насиҳатлар дастурхонида мевалар ва гуноҳи нозу неъмат
матларни ул ҳазратга қулоққа олмоқ ва оғизга солмоқ
нинг чақирғи*

Эй, замоннинг соқийси, ғам аҳлига шодлик қадаҳини тутгин. Қадаҳингни гардун қилиб, аввал унга шафарақат бода куйгин. У пиёла лиммо-лим бўлиб тўлагач, сўйра менга ҳавола қилгин. У қадаҳни кўрини билмасоқ ҳушдан кетиб, бирданига шундай сиққорайинки, оғизга ўҳшови ўша тўла қадах ўз атрофида бир тоғни ваҳдуини ҳам тополмасин.

Шундай қилиб, сўзимни фалақдек юқорилатиб, юдуддек дурлар сочайини. Дарёнинг дурри ва қоннинг лавони каби сўзларни тоғгач, уларни шаҳзодага бағишлайин.

У — адолатли шаҳзодадир, етти оғизга ҳаққини бўлиб бердир. Бутун қонинот, замона султони шаҳзода Увайс дур

* Обнус — қора тусли қаттиқ ва ҳушдан соқити.

гоҳининг тупроғи ҳисобланади. Унинг зотига иззат ва тамкин хос бўлиб, ишида лутф, чаққонлик ва ғазабдир.

Уруш чоғи қаҳр-ғазаби жўш урса, базм чоғи май пиёласини кўтарганда лутф бағишлайди. Фақат базмда эмас, лутф доимо у билан биргадир, унинг гавдаси холис лутфдан яратилгандир. Амаки, тоға ва оталари ҳам, унинг ўзи ҳам ҳаёли ва одоблидир. Унинг табиатида саховат билан шижоат бор, шундай бўлгач, унга бутун дунё итоат қилар экан, ажабланмаслик керак. Уни мақташ, осмонни буюк деган сўздир. Ақл билан ўйлаб қараганда, у сўзига содиқ киши экан, саҳифалар узра қалам тебратиб шафқатли кишилардек унга насихат қилиш мувофиқдир. Э, мулк гулшанининг истиғноли сарви, позли сарви ҳам эмас, балки жуда ҳам юксак сарви!

Сўзларимга қулоқ солиб, бу дурларни қулоғингга исирга қилгин. Жаҳоннинг бевафо эканлигини ва умр биносининг бебақо эканлигини унутма. Жаҳон сувнинг устида, умр бўлса елнинг устида қарор топгандир. Ким сув билан тупроққа шод бўлди? Шамолга қачон суяниб бўлибди? Киши юз йил жаҳонда шоҳ ёки хонақоҳда гадоёйлик қилса ҳам, ўлим аждари оғзини кенг очганда, ютилиш учун шоҳ билан гадо тенгдир. Сен хоҳ айш ичида, хоҳ ғаму дард орасида бўлсанг ҳам ҳақин бир нафас унутма. Ҳам худонинг қаҳридан қўрқкин, ҳам раҳматидан умидвор бўлгин. Агар шоҳлар менга бўйсунсин десанг, қашшоқ, гадолардек доим ўзингни паст тутгин. Шоҳлар шоҳи бўлганинда ҳам фақир одамлардан узоқлашма, уларнинг йўлига тупроқ бўл.

Ота-оналарга баравар эҳсон, мурувват кўргазгин. Сенинг доимо одат ва расминг ўларга қуллуқ қилиш бўлсин, буни икки дунёда ўзингга саодат билгин...

Сенинг отанг шоҳ Султон Ҳусайннинг акасиدير, сенга ҳам ака, ота ўрнидадир. Бу икки отага ўғиллик қилгин, йўқ-йўқ, шу икки шоҳнинг қули бўлгин. Бу икки жаҳон сохибларига сен фарзанд бўлдинг. Иккисини ҳам ўзингдан хушнуд қилгин, бу дунё ва охиратда сенга фойда бўлади. Уларга қуллуқ қилишинг, сенинг шоҳлигинг ва жаҳонпаноҳ шаҳаншоҳлигингдир. Бирини сендан ризо бўлса, бириндан қарам, илтифот топасан.

Бир мамлакатнинг ҳукмдори бўлиб, иқбол ва шавкатнинг ногорасини чалгудек бўлсанг, зинҳор зулм ишши узиб, инсоф ва адолат биносини қургин. Мамлакат халқига меҳрибонлик қилиб қўйларга чўпондек муомалада

бўлгин. Ким бўрилиқ қилса, уни қувлаб, ўша ернинг ити билан уни овлагин. Золимларнинг зулмидан халқни асраб, қўйни ҳам бўридан омон сақлагин! Мазлумга золим зулм этгудек бўлса, унинг додини бериб, мазлумнинг хотирини шод қилгин. Мазлум ўз мақсадини арз этолмаса, қайта-қайта сўрашни фарз билгин. Уларнинг аҳволини сўрар чоқда сенинг хунаринг лутф бўлсин, шундагина уларнинг изтиробни таскин топади. Мулойимлик била унинг ҳолатини англаб, адл билан ғамдан қутқар. Амалдорларингнинг зулм қилишдан тийиб, ўзинг, ўзинг ҳам қўлингнинг зулмдан торт. Қассобнинг қора молини парвариш билан семиртириши, ўлдириш — сўйиш учундир. Парваришдан ҳўкиз нима баҳра оларди; у ботмонлаб семирса бўлди. Элининг молини ўзингникидек билиб, эли ўз бола-чақангдек билгин. Яъни, ўз бола-чақанг қандай асралиб, молинг қандай сақланса, элининг бола-чақасини ҳам шундай асраб, эл молини ҳам ўғридан омон сақлагин. Элининг моли золимларга кетса, маҳшар куни шоҳ жавобгар бўлади. Агар шаҳарларда бошлиқ бўлсанг, саҳрода (қишлоқда) ҳам шунингдек сиёсат юритгин. Токи мусофирлар, йўловчилар, савдогарлар озор топмасинлар. Қароқчи савдогарни тўсганда, қўлидаги паншаҳасини ҳам найза ўрнида ишлатиб, уриб ола беради. Шуниси қизиқки, ўғридан қолган нарса билан жонини қутқариб шаҳарга етганда тамғачи* ҳам унинг бошига келиб дўқ билан закот сўрайди. Бундай нарсалардан ўзингнинг асрагин. Шундай ишларнинг фойдасини кўргач, хурсанд бўласан.

Ҳар қандай ёмонликлар хотирингга келса, тангрини эсингга туширгин. Зулм қилиш мақсадинг бўлиб қолса, шоҳни (Хусайн Бойқарони) кўз олдингга келтир. Мана шунда бутун ишларинг жойида ва кўнгилдагидек бўлади...

Эй соқий, бир қадах олгин, шаҳзода унга май қуйиб, менга узатсин. Олдин ўзи шимириб, сўнгра менга ҳам ичирсин.

XXXVIII

Бу дард йигиси тугашининг тараннуми ва бу ҳасрат номаси охирининг айтилиши ва тартиби авзойининг аф-

* Тамғачи — савдогарлар молдан бож олувчи.

**сонасини тузмоқ, хато ва камчиликлари рақамларига
эътироф айтиб, бу бобда ҳақдан афв сўрамоқ**

Шукрлар бўлсинки, бу дард дostonининг ҳар сўзида дарднинг юзларча нишонаси бордир. Унинг варақлари жон пардаларидандир, ошиқлар бу варақларни жонлари билан бегадандирлар. Кўзининг қорачиғини сиёҳ қилиб ёзгани — қора қайғу можаросидир. Бунда ёзилган ҳар алиф, ошиқларнинг кўксига кесиб ёзилган алиф нишонидир. Бунинг нуқталари — яширин тикан нишоналаридир, йўқ, балки у доғ қораларидандир. Ҳар бир дол ҳарфи ҳам бўлган қадди «дард» сўзининг икки ёнидаги долларидир. Бундаги айиқларнинг кўриниши, ҳижрондаги ошиқларнинг кўксига урилган наълга ўхшагандир. Бу асарнинг ҳарфма-ҳарф сарлавҳаларининг қизилда* ёзилиши — ошиқларнинг қонидандир. Саҳифаларнинг юзида дарди жилваланади, мистар** чизиғи — ҳажрнинг катта йўлидир. Андуҳ кўшини орасида тўполон гавго кўтарилиб жон мулкнинг олишга зўр беради. Бундаги ҳар бир сатр уруш кўшинига ўхшаб саф тортгандир. Йўқ, бу сафларнинг бариси меҳнат ва ғам аҳлидир, ғам даштида мотам тутган кишилардир. Буларнинг ҳаммаси Мажнун ғамидан аза тутиб, Лайли ўлими учун қора кийгандирлар. Яъни, бу фироқнома меннинг қаламимдан тўкилган томчилардир.

Бу мотамномани қанчалик чўзган бўлсам, шунча мотамзада бўлдим, ниҳоят, йиғлаб-йиғлаб тугатдим.

Эй тонг шамоли, тўхтамасдан эгин, тинмоқни миқозингга лойиқ кўрмасдан тоғ, дашт, водийларга ва жаҳоннинг бутун бурчақларига бориб, жаҳондаги ишқ аҳлига бу қиссанинг тугагани тўғрисида нидо қилгин.

Қаердаки беқарор овора, бахти қаро кишилар бўлса, уларнинг ҳаммаси олдимда тездан ҳозир бўлсинлар. Менинг бу улуғ мотамли қора шаҳримга кириб кезсинлар. Бу ер ишқ мамлакати бўлиб, бунда сарсон, саргашта бўлганлардан бири шарқ кўёшидир. Бунда ишқ аҳли учун мадрасалар қурилгандир, дард аҳли унда мажлислар тузмоқдалар. Кимнингки хаёлида ишқ ичра камолга эриниши

---

* Ҳар бобнинг сарлавҳаси қизил сиёҳда ёзилган, шунга ишора қилинаётир.

** Мистар — чивикенз қоғозга чизиқ тушириши учун қални қоғозга иллар тартиб ясалган чизғич, транспорт.

орзуси бўлса, бу мадрасага жойлаб, хужрасига керакли нарсаларни ҳам тайёрлаб берайин. Бошлаб сабоқларини ёзиб, мадрасада бировга шуни вазифа қилиб берайинки, бу варақларни ўз олдига қўйиб, унга шундан сабоқ берсин. Кимки шунга қобилиятли бўлса, ғам ва балоларнинг дарсини ўқисин. Бу хужрадагиларнинг овқати жигарни куйдирадиган ғамлардир, суви ўрнида бўлса, қон қатраладир. Кундузи ўқиладиган сабоқлар бало ва ишқ йўлида юз мубталолик ҳадисларидан иборатдир. Кечки емоқлари эса чироқ, андух ва бағир доғи тутунларидир.

Кимнингки иши ривожланиб, ишқ аҳли орасида шуҳрат топиб, миёсида ишқ жўш уриб, овозидан балонинг хуруши чиқса, вужудини муҳаббат ўти тутиб, унинг тутунларидан куёш бекилса, оҳининг шамоли куйган вужудининг тупроғини учириб, кўз ёшлари унинг ўтини ўчирса, жисмидан асар қолмай, кўнглини ҳам йўқотган бўлса, ана шундай кишилар учун бу ишқ ерига иморат солиб, элнинг киришини кўзда тутдим.

Замонанинг яғонаси бўлган ўша Мажнун ва Лайлилар ишқ йўлида яғонадирлар. Улар бу тупроқ дунёсидан чиқиб, жаннат сари кетдилар. Мен улар учун бу ерда қароргоҳ, муҳташам мазор ясадим. Бу мазорнинг саноксиз айвон ва пештоқлари минора ва гумбазларга ўхшайди. Фалакдек юксак бу гумбаз шу иккисининг қабридир. Қандилига бекитилган шамига кечаси юқоридан нур ёғилиб туради. Нозикликда у гумбазнинг кабутарлари парига ўхшагандир, йўқ-йўқ, ҳарам кабутарларидир. Бу гумбаздаги кабутарлар учолмайдилар, чунки фаришталар қанотлари билан уриб, уларни учгани қўймайдилар.

Ишқсиз кишилар бу ерга келмайдилар, бу ердаги завқ ва хушнудликлардан маҳрумдирлар. Ишқсизлар, бунда кўришмайдилар, бу ернинг зиёратчилари малаклар эмас, ишқ аҳлидир. Бу ғам ва дард кўрган кишиларнинг ҳар бири — ишқда яғона бўлганларнинг барчаси буни қабул қилишиб бу пардада яширин йўллар топдилар.

Кимки бу ҳарамнинг маҳрами бўлиб, ундан файзлар олса, кимнингки муроди ва эътиқодининг сармоясин ишқ бўлса, ундай кишини бу жаннатга келтириб, бу мартабага сазовор этгин. Доймо унинг аҳволини завқли қилиб, ишқ бобида камолга етказгин. Унинг ишқини ўлмас, абадий этиб, ишқи билан бирга йўқлик сари йўналтир.

Ишқдан ёт бўлган нопоклар ўзига ёлғондан ошиқ номини олганлар йўли шишадан тўкилган қизил майдек кўздан қон ёш тўккан нопокнинг йўлидек фасод тўфони ичида бўлади. У ёлғон ошиқ илоҳи каби ўралгани билан

унинг кўнглида заҳардан бошқа ҳеч нарса йўқдир. Ўзини ясама ошиқ илиб, мақсад ва муддаоси нафс бўлса, ундай ёлғончи ошиқни асло муродига етказма ва бу жаннат боғига яқинлаштирмагин.

Мен хастаки бу асарни ёзибман ва таҳрири учун қалам тортибман, бу абадий ишқни ҳикоя қилишдан мақсадим афсона эмас эди, афсона деб ёзмадим. Балки бунинг мазмунига руҳ мойил бўлди, лекин афсона бунга бир баҳона, сабаб бўлди. Бу сатрларга тийрай мазмун ёзилди, афсона эса унга ярашиқ либос бўлиб тушди.

Анави гуруҳ* ҳам сўзда шукуҳ, дабдаба билан бу номани ёзиб, саҳифалар юзини безаган эдилар. Гарчи, уларнинг сўзлари ва ғавғолари жаҳонни ва кишиларни ўзига қаратган бўлса ҳам, лекин улар ёзган нозик маъноларнинг шавқи форсча бўлиб, унда туркича завқ озроқ эди. Форси тил билан сўзлар назм этилганидан, фақат форсча биладиганларгина баҳра топдилар.

Мен эса қиссаларни турк тилида тузиб, бу афсонани ҳикоят қилдим. Бу асарнинг шуҳрати жаҳонга тўлиб, турк эли ҳам баҳра топсин,— дедим. Чунки ҳозир жаҳонда соф идрокли, хуштабиат турклар кўпайган. Гарчи, бу асаримнинг ўгити камроқ бўлса-да, ғам емаслик керак, чунки унинг аслида завқ кам эмасдир.

Инсоннинг тилаги камолга эришмоқдир, яна унга дард-шавқ ҳам мақсад бўлмоғи лозим. Кимки билимдон экан, ундай кишининг дарди бўлмаса, ундан нима фойда? Мажнун жаҳон аҳлига ўт солса, Афлотун ҳам шу ўтда куядиганларнинг бири бўлади.

Булбул сайраб турганда, кишининг анқо билан нима иши бор? Қулоқ солгувчи ишқ дарди билан тарбияланган бўлса,— ҳикояда ҳам шундай дард бўлмоғи керакдир. Эшитгувчи дардга пайванд бўлса, унинг бағри ўтга ўхшаган бўлади.

Ёнаётган чоқда ўтга қарагин, сув уни ўчирса, ёғ ёндиради.

Мен ҳам бу майни сузиб, туркича нағмалар тараннум этдим. Бу нағма эл кўнглига мувофиқ келади, чунки бу навҳанинг мунги кўпроқдир. Мунглиман, мунгдан хабардорман, дардли кишиларнинг сўзи менинг сўзимдир. Шубҳасиз, бу асар қачондир бир ўқилса, ўқувчининг хотири бузилади. Мажнун Лайлини ёд этгандаги каби унинг кўзидан селдек ёшлар оқади. Гуноҳ ва хатоларим ора-

---

* Низомий Гаъжавий ва Хусрав Дехлавийлар кўзда тутилади.

сида қолиб, бу номанинг юзини қора қилдим. Ишқ су-
ви келиб, ёзилган барча гуноҳ можаролари қорасини ювиб
кетсин. Ё раб, бу ёзганларимни ҳар ким ўқиб англа-
са, ўқиганларини андиша билан ўйлаб, менинг муддао-
ларимни тасаввур этса, мақсади айб излаш бўлмаса,
шундай кишиларга бутун фаннинг эшигини очиб бергин!
Оёғига ишқ кишанини боғлаб, оғзига дард ва шавқ шаро-
бини қуйгин. Уни жунун занжирига боғлаб, бандлар билан
бахтиёр айлагин. Ишқ ғами билан уни хурсанд қилганингда,
мени ҳам унинг хотирига туширгин. Шояд шу вақтда
бир оҳ тортиб, менинг гуноҳларим чангини ўчирса, ўша
оҳ шамоли менинг заиф танимни учириб, раҳмат уйидан
қарор топтирса.

Гуноҳларим кечирилсин, омин, тангри тилагимга етказ-
син, омин!